हेमचंद्रकृत

अपभ्रंश-व्याकरण

(मराठी भाषांतर)

भाषांतरकार

के. वा. आपटे

मराठी संशोधनमंडळ

मुंबई मराठी ग्रंथसंग्रहालय,

१७२, नायगाव क्रॉस रोड,

दादर, मुंबई १४

१९६३

किंमत रुपये २.५०

प्रास्ताविक

हेमचंद्राचें प्राकृत-व्याकरण —

जैनधर्मीयात हेमचद्र (इ स १०८८-११७२) हा फार सुप्रसिद्ध आहे त्यानें अनेक ग्रंथ लिहिलेले आहेत सिद्धराजाच्या सूचनेवरून हेमचद्रानें आपलें प्राकृत-व्याकरण लिहिलें आणि त्याला 'सिद्ध-हेम-शब्दानुशासन' असें नाव दिलें

हेमचंद्राच्या या प्राकृत-व्याकरणात आठ अध्याय आहेत त्यातील पहिले सात अध्याय संस्कृत व्याकरणावर आहेत शेवटचा आठवा अध्याय माहाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पैशाची, चूलिका पैशाची आणि अपभ्रंश या प्राकृत भाषाचें व्याकरण स्पष्ट करतो हेमचद्राचें हें प्राकृत-व्याकरण विस्तृत व प्रमाणभूत आहे या प्राकृत-व्याकरणाच्या नियमाचीं उदाहरणें हेमचद्रकृत कुमारपालचरित या ग्रंथातहि आढळतात

उपर्युक्त आठव्या अध्यायाचे चार पाद आहेत त्यापैकीं चौथ्या पादांतील सूत्र ३२९ पासून सूत्र ४४६ पर्यंत अपभ्रंश व्याकरणाचा विचार हेमचद्रानें केला आहे अपभ्रंशाला महत्त्वाचें स्थान देऊन, तिचें सविस्तर व सोदाहरण विवेचन करणारा हेमचद्र हाच पहिला व्याकरणकार होय नतरच्या प्राकृत-वैयाकरणानीं हेमचद्राचें अनुकरण केले आहे येथेंच हें सागण्यास हरकत नाहीं : इतर व्याकरणकारानीं सागितलेले अपभ्रंशाचे उपप्रकार मात्र हेमचद्रानें सागितलेले नाहींत

अपभ्रंश :—

अपभ्रंश म्हणजे काय याचीं विविध स्पष्टीकरणें पूर्व ग्रथात आढळतात अपभ्रंश शब्दाचा जुन्यातला जुना उपयोग पतंजलीच्या महाभाष्यात आढळतो संस्कृतच्या दृष्टीनें जी अपभ्रष्टता ती अपभ्रंश, असा त्याचा रोख आहे (भूयांसोऽपशब्दा अल्पीयास शब्दा इति। एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशा तद् यथा गोरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणी गोता गोपोतालिका, इत्यादयो बहवोऽपभ्रंशा ।-महाभाष्य, १ १ १) भामहानें केलेल्या अपभ्रंशाच्या उल्लेखावरून (शब्दार्थौ सहितौ काव्य गद्य पद्य च तद् द्विधा । संस्कृत प्राकृत चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ॥-काव्यालकार १ ३६) अपभ्रंश शब्दाच्या अर्थावर फारसा प्रकाश पडत नाहीं दडीनें अपभ्रंश शब्दाचे दोन अर्थ सागितले आहेत काव्यामध्ये आभीर इत्यादींची भाषा ती अपभ्रंश, परंतु शास्त्रात मात्र अपभ्रंश म्हणजे संस्कृतेतर भाषा (आभीरादि-गिर काव्येष्वपभ्रंशतया स्मृता । शास्त्रे तु संस्कृतादन्य-दपभ्रंशतयोदितम् ॥- काव्यादर्श, १ ३६) रुद्रटाच्या मतें "देश-विशेषादपभ्रंश" (काव्यालकार, २ १२) (यावरील टीकेंत 'प्राकृतमेवापभ्रंश' असें नमिसाधूनें म्हटलें आहे) त्या त्या देशातील शुद्ध भाषा म्हणजे अपभ्रंश, असें वाग्भट सागतो (अपभ्रंशस्तु

यच्चुर्दं सत्तद्देशेषु भाषितम् ।-काव्यालंकार, २·३) पिशेल, ग्रीयर्सन, इत्यादि आधुनिक विद्वानांचीहि अपभ्रंशाबद्दल विविध मतें आहेत

अपभ्रंशाचे अनेक प्रकार मानले गेले आहेत. नमिसाधूनें उपनागर, आभीर आणि ग्राम्य या प्रकारांचा उल्लेख केला आहे. मार्कंडेयानें अपभ्रंशाचे २७ उपप्रकार सांगितले असून, त्यातील नागर, उपनागर व व्राचड हे महत्त्वाचे आहेत, असें तो म्हणतो. हेमचंद्रानें मात्र उपप्रकार असे काहीं सांगितलेले नाहीत

राजशेखरानें म्हटलें आहे कीं, मारवाड (मरू), टक्क आणि भादानक प्रदेशातील भाषा-प्रयोग अपभ्रंश-मिश्र आहेत (सापभ्रंशप्रयोगाः सकल-मरुभुवटक्क-भादानकाश्च ।-काव्यमीमांसा, पृ. ३४). गुर्जरांना अपभ्रंशानें आनंद होतो, असें भोजानें सांगून ठेवलें आहे. (अपभ्रंशेन तुष्यन्ति स्वेन नान्येन गुर्जराः ।-सरस्वतीकंठाभरण २ १३).

अपभ्रंश फार भव्य आहे, असें राजशेखर म्हणतो (सुभव्योऽपभ्रंशः।-बालरामायण १·११). कुवलयमालाकार उद्योतन हा संस्कृत, प्राकृत व अपभ्रंश याचें वर्णन असें करतो ; संस्कृत हें 'दुज्जण-हिययं पिव विसम,' प्राकृत हें 'सज्जण-वयणं पिव सुह-संगयं,' आणि अपभ्रंश हें "पणय-कुविय-पिय-पणइणि-समुल्लाव-सरिसं मणोहरं."

अपभ्रंश आणि मराठी :—

अर्वाचीन भारतीय आर्य-भाषांच्या-गुजराती, मराठी, हिंदी, इत्यादींच्या-अभ्यासात संस्कृत व प्राकृत यांप्रमाणेंच अपभ्रंश भाषेलाहि महत्त्वाचें स्थान आहे.

अपभ्रंश व मराठी यांचा परस्परसंबंध काय, हा एक विद्वानांत वादाचा विषय आहे. तो संबंध कोणताहि असो, अपभ्रंशाचा काहीं प्रमाणात मराठीवर प्रभाव पडला आहे, हें पुढील गोष्टींवरून स्पष्ट होईल :

रूपविचार :—

(अ) (१) अपभ्रंशातल्याप्रमाणें (सू. ३३१), जुन्या मराठींत अकारान्त शब्दांची प्रथमा ए. व. चीं उकारान्त रूपें आढळतात. उदा. :—गणेशु (ज्ञानेश्वरी १·२), मोदकु, अंकुशु (ज्ञानेश्वरी १·११). (२) मराठींतील तृतीया ए. व. चीं एकारान्त रूपें हीं सरळ अपभ्रंशावरून (सू. ३३३, ३४२). उदा. :—नावें, विवेकें, दैवें, इ. (३) मराठींत पंचमीचा 'हून' हा प्रत्यय आहे. त्याचीं काहीं स्पष्टीकरणें देण्यात आलेलीं आहेत. तथापि, अपभ्रंशातील पंचमीच्या 'हुं' प्रत्ययावरून (सू. ३४१) मराठींतील 'हून' प्रत्यय आला, हें अधिक सयुक्तिक वाटतें. (४) मराठींतील सप्तमी ए. व (उदा. :—घरीं, दारीं, इ.) अपभ्रंशातील तृतीया व सप्तमी, ए. व. यावरून आलें आहे. (५) संबोधनाचा 'हो' हा प्रत्यय अपभ्रंशांत आहे. (सू. ३४६). हा

प्रत्यय मराठींत जसाच्या तसा आला आहे. उदा. :—लोकहो, सज्जनहो, इ. (आ) (१) अपभ्रंशांत वर्तमानकाळ प्र. पु. ए. चा उं प्रत्यय आहे. मराठींतील पुढील रूपें पहा : जाणों, नेणों, पूसों, इ. (*राजवाडेकृत ज्ञानेश्वरींतील मराठी भाषेचें व्याकरण, पृ. ७६*). वर्तमान. प्र. पु ए. व. च्या 'तों' या प्रत्ययांतहि हा ओं आहे.

(२) अपभ्रंशात आज्ञार्थ द्वि. पु ए. व. चे इ, उ, ए असे प्रत्यय आहेत (सू. ३८७). मराठींतील आज्ञार्थाची पुढील रूपें पहा : न धरी शंका, न रहे उगा; इ. (३) मराठींतील निश्चयार्थी रूपें अपभ्रंशांतील एव्वउं, एवा (सू. ४३८) या प्रत्ययान्त वि. क. धा. वि. च्या रूपांपर्यंत भिडविता येतात (इ.) (१) अपभ्रंशात किम् या सर्वनामाचे 'काइं' व 'कवण' असे आदेश होतात (सू. ३६७). हे दोन्ही 'काहीं' आणि 'कवण' व 'कोण' या स्वरूपांत मराठींत आढळतात. (२) जुन्या मराठींतील तुम्हीं व आम्हीं हीं सानुनासिक रूपें अपभ्रंशातील तुम्हइं। (सू. ३६९) व अम्हइं (सू. ३७६) या रूपावरून आलीं, असें म्हणण्यास हरकत नाही. (३) मराठींतील पैं व पां यांचा संबंध अपभ्रंशांतील युष्मद्च्या द्वितीया एकवचनी पइं (सू. ३७०) याशीं असण्याची शक्यता आहे.

शब्द :—

अपभ्रंशात जे कांहीं देशी शब्द आढळतात, त्यांतील अनेकांचीं मराठी प्रतिरूपें आढळतात. उदा :—छोल्ल–सोलणें, झलक्क–झळकणें, खुडुक्क–खुडुक (होऊन पडणें), घुडुक्क–गडगडणें, चंप–चंपी, चापणें, विट्टाल–विटाळ, कुड्ड–कोड, दडवड–दडपादडवी (ख्रिस्तपुराण १·२३·३२), उड्ढ-बईस–ऊठबैस, घुंट–घुटघुट; इत्यादि. तसेंच, अपभ्रंश भाषेंत 'इव' च्या अर्थी येणारा 'जणु' हा आदेश (सू. ४४४) मराठींत 'जणुं' या स्वरूपांत आढळतो.

वर्णविकार :—

संस्कृत शब्द अपभ्रंशात येतांना त्यात कांहीं विकार होतात. अपभ्रंशातल्याप्रमाणें मराठींत आढळणारे पुढील विकार पहा :–(१) म–वँ (सू. ३९७)– ँव :-ग्राम–गांव, नाम–नांव, इ. (२) यथा तथा–जिवँ तिवँ (सू. ४०१) :—जँव तँव (३) यादृश, तादृश, कीदृश—जइस, तइस, कइस (सू. ४०३) :— जैसा, तैसा, कैसा, (४) यत्र, तत्र, अत्र,—जेत्थु, तेत्थु एत्थु, (सू. ४०४-४०५) :— जेथें, तेथें, एथें (५) यावत् तावत्—जावँहि (जामहिं) तावँहि (तामहिं) :— जेव्हां तेव्हां (६) जेवडु तेवडु (सू. ४०७), एवडु, केवडु (सू. ४०८) :— जेवढा, तेवढा, एवढा, केवढा.

तद्धितें :—

(१) मराठींतील पुढें दिलेलीं व तसलींच इतर स्वार्थे प्रत्ययान्त रूपें अपभ्रंशांतून आलेलीं आहेत :— *म्हातारडा, घेरडा, तोंवडा, मुगडा; ढुंबडी, कांउडें, आंवडें, चामडें;*

जिमली, दिवली (सू. ४२९-४३० पहा). (२) मराठींतील भाववाचक नामें साधण्याचा 'पणा' हा प्रत्यय अपभ्रंशांतील 'प्पण' (सू. ४३७) या प्रत्ययावरून आहे हें अगदीं स्पष्ट आहे.

इतर :—

आणखी एका बाबतींत अपभ्रंशाचा मराठीवर प्रभाव पडला आहे. अपभ्रंशातील पद्यात प्राय पादान्तीं यमक आढळतें. बरोबर हीच प्रवृत्ति मराठींतील पद्यातहि आढळते.

वरील विवेचनावरून एक गोष्ट प्रामुख्यानें स्पष्ट होते कीं, काहीं प्रमाणात का होईना अपभ्रंश भाषेनें मराठीवर आपला स्वत:चा प्रभाव पाडला आहे.

प्रस्तुत पुस्तकांत अवलंबिलेली पद्धति :—

प्रथम हेमचंद्राचीं संस्कृतमधील सूत्रें व त्यावरील त्याची वृत्ति, व मग त्याचें मराठींत भाषांतर दिलें आहे. सूत्राचा मथितार्थ वृत्तींत येत असल्यानें सूत्राचें भाषांतर स्वतंत्ररीत्या दिलेलें नाहीं. तथापि, सूत्रात आलेल्या काहीं पारिभाषिक संज्ञा टीपात स्पष्ट केल्या आहेत. मुळात नसलेले पण भाषांतरात आवश्यक असे शब्द (   ) अशा कंसात ठेवले आहेत. मूळ सूत्रपाठातल्याप्रमाणेंच सूत्राचे क्रमांक ठेवले आहेत. उदाहरणातील पद्याना त्या सूत्राखालीं एक, दोन, इत्यादि क्रमांक दिले आहेत. मागील सूत्राखालीं येऊन गेलेलीं कीं पद्यें पुनः पुढें आलेलीं आहेत, तेथें त्या पद्याचीं पूर्वीचीं स्थानें (सूत्र व पद्य क्रमांक) कंसात दिलेलीं आहेत; त्यांचें भाषांतर मात्र पुनः दिलेलें नाहीं उदाहरणांतील शब्द, वा वाक्यें अथवा पद्यें यांची संस्कृत छाया (   ) अशा कंसात दिली असून मग त्याचे अर्थ सांगितले आहेत. अधिक स्पष्टीकरण [   ] अशा कंसात ठेवलें आहे. मुद्रित अपभ्रंश-भागात व्यंजन-संपृक्त ए वा ओ अथवा स्वतंत्र ए किंवा ओ यावरील ˘ ही खूण त्यांचें ऱ्हस्व उच्चारण दर्शविण्यास वापरली आहे. तसेंच, काहीं ठिकाणीं तळटीपा दिल्या आहेत या खेरीज, आवश्यक तो स्पष्टीकरणात्मक भाग व काहीं तुलनात्मक भाग शेवटीं टीपात दिला आहे. या टीपामध्यें, पूर्वे सूत्राखालीं आलेल्या काहीं शब्दाच्या रूपासाठीं तीं तीं पुढील सूत्रें पहाण्यास सांगितलें आहे. संक्षेपाचें स्पष्टीकरण स्वतंत्र स्थानीं दिलें आहे.

आभार प्रदर्शन :—

प्रस्तुत पुस्तक लिहिताना ज्यांच्या ग्रथाचा उपयोग झाला त्या सर्व पूर्वसूरींचा मी ऋणी आहें. गु डॉ. म. गो. माईणकर, गु. प्रा. ह. दा. वेलणकर, प्रा डॉ. स गं. मालशे, प्रा. के. पा. जोग, प्रा. मु आ गावस्कर, प्रा. गो रा. राणे, प्रा. गो. मा काळे यानीं दिलेलें प्रोत्साहन व साहाय्य याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें. कचीं मुद्रितें तपासण्यात प्रा श्री. तु. निमकर यानीं केलेल्या साहाय्याबद्दल मी त्यांचा आभारी आहें प्रा अ का. प्रियोळकर यानीं हा ग्रंथ मोठ्या आपुलकीनें प्रसिद्ध केला, याबद्दल मी त्यांचा अत्यंत आभारी आहें.

मुंबई
दि. ९-१०-६२ } के वा. आपटे

अनुक्रमणिका

संक्षेप

(अकारानुक्रमानें)

अ. व.	अनेक वचन	म.	मराठी
ए. व	एक वचन	व. का. धा वि	वर्तमान कालवाचक धातुसाधित विशेषण
गी ल. को	गीर्वाण लघुकोश		
च	चतुर्थी	वि. क धा. वि.	विध्यर्थी कर्मणि धातुसाधित विशेषण
जु. म.	जुने मराठी		
तृ	तृतीया	श.	शब्दशः
तृ पु	तृतीय पुरुष	ष.	षष्ठी
द्वि.	द्वितीया	स.	सप्तमी
द्वि पु	द्वितीय पुरुष	सं.	संबोधन
पं.	पंचमी	सि. कौ.	सिद्धांतकौमुदी
प्र.	प्रथमा	सू.	सूत्र
प्र. पु	प्रथम पुरुष	हेम.	हेमचंद्रकृत प्राकृत व्याकरण
ब. व	बहुवचन		

हेमचंद्रकृत

अपभ्रंश-व्याकरण

स्वराणां स्वराः प्रायोऽपभ्रंशे ॥ ३२९ ॥

अपभ्रंशे स्वराणां स्थाने प्रायः स्वराः भवन्ति ।

अपभ्रंश भाषेत स्वराच्या स्थानीं प्राय (इतर) स्वर येतात उदा —

कच्चु, काच्चि (कश्चित्) वेण, वीण (वेणी) बाह, बाहा, बाहु, (बाहु) पट्ठि, पिट्ठि, पुट्ठि (पृष्ठ) तणु, तिणु, तृणु (तृणम्) सुकिदु, सुकिओ, सुकृदु (सुकृतम्) किन्नओ, किलिन्नओ (क्लिन्न) लिह, लीह, लेह (लेखा) गउरि, गोरि (गौरी)

प्रायोग्रहणाद्यस्यापभ्रंशे विशेषो वक्ष्यते तस्यापि क्वचित् प्राकृतवत् शौरसेनीवच्च कार्यं भवति ।

(सूत्रातील) 'प्राय' या शब्दानें असें दर्शविलें जातें कीं ज्या [शब्दां]चा अपभ्रंश भाषेंत विशेष सांगितला आहे त्याच मुद्धां क्वचित (माहाराष्ट्री) प्राकृत व शौरसेनीप्रमाणें कार्य होतें

स्यादौ दीर्घ-ह्रस्वौ ॥ ३३० ॥

अपभ्रंशे नाम्नोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घह्रस्वौ स्यादौ प्रायो भवतः ।

अपभ्रंशात विभक्ति प्रत्ययापूर्वी (स्यादी) नामाचा अन्त्य (ऱ्हस्व वा दीर्घ) स्वर प्राय दीर्घ वा ऱ्हस्व होतो उदा —

सौ । प्रथमा एकवचनाच्या प्रत्ययापूर्वी —

ढोल्ला सामला धण चंपावण्णी ।
णाइ सुवण्णरेह कसवट्टइ दिण्णी ॥ १ ॥
(विटः श्यामलः धन्या चम्पकवर्णा ।
इव सुवर्णरेखा कषपट्टके दत्ता ॥)

प्रियकर श्यामल वर्णी आहे प्रिया (धण) चंपकवर्णी आहे ती कसोटीच्या (काळ्या) दगडावर ओढलेल्या सुवर्णाच्या रेखेप्रमाणें दिसते

[येथें, ढोल्ल व सामल या (पुल्लिंगी) शब्दाच्या अन्त्य 'अ'चा दीर्घ म्हणजे आ झाला आहे 'धण' 'व' सुवण्णरेह' या (स्त्रीलिंगी) शब्दाच्या अन्त्य 'आ' चा ऱ्हस्व म्हणजे 'अ' झाला आहे]

आमन्त्र्ये । संबोधन विभक्तीत :—

ढोल्ला मइँ तुहुँ वारिया मा कुरु दीहा माणु ।
निद्दए गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु ॥ २ ॥

(विट मया त्वं वारित मा कुरु दीर्घं मानम् ।
निद्रया गमिष्यति रात्रि शीघ्रं (दडवड) भवति विभातम् ॥)

हे प्रिया, मी तुला मागितले होतें की दीर्घ काळ मान धरू नको, (कारण) झोपेंत रात्र सपून जाईल आणि लौकर प्रभात होईल

[येथें, 'ढोल्ल' शब्दाच्या अन्त्य 'अ' चा दीर्घ म्हणजे 'आ' झाला आहे]

स्त्रियाम् । स्त्रीलिंगी शब्दांत (सुद्धा अन्त्य ऱ्हस्व वा दीर्घ स्वराचा दीर्घ वा ऱ्हस्व होतो) उदा —

बिट्टीए मइ भणिय तुहुँ मा करु वंकी दिट्ठि ।
पुत्ति, सकण्णी भल्लि जिवँ मारइ हिअइ पइट्ठि ॥ ३ ॥
(पुत्रि (बिट्टीए) मया भणिता त्वं मा कुरु वक्रां दृष्टिम् ।
पुत्रि सकर्णा भल्लिर्यथा मारयति हृदये प्रविष्टा ॥)

मुली, मी तुला मागितलें होतें की वक्र दृष्टि करू नको (कारण) हे मुली, (ही वक्र दृष्टि) अणकुचीदार (धारदार) भाल्याप्रमाणें (दुसऱ्याच्या) हृदयांत प्रविष्ट होऊन त्याला ठार करते

[येथें, दिट्ठि, पइट्ठि, भणिय या शब्दांत दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व स्वर झाला आहे]

जसि । प्रथमा अनेकवचनांत —

एइ ति घोडा एह थलि एइ निसिआ खग्ग ।
एत्थु मुणीसिम जाणिअइ जो नवि वालइ वग्ग ॥ ४ ॥
(एते ते अश्वा (घोडा) एषा स्थली एते ते निशिता खड्गा ।
अत्र मनुष्यत्वं (पौरुष) ज्ञायते य नापि वालयति वल्गाम् ॥)

हे ते घोडे, ही [ती] [युद्ध-] भूमि, हे ते तीक्ष्ण खड्ग, जो घोड्याचा लगाम (मागें) खेंचीत नाहीं (तर रणक्षेत्रावर युद्ध करीत रहातो) येथ पौरुषाची परीक्षा होते

[येथ, 'घोडा' व 'निसिआ' मध्ये ऱ्हस्व स्वराचा दीर्घ झाला आहे, आणि 'खग्ग' आणि 'वग्ग' मध्यें दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व झाला आहे]

स्यमोरस्योत् ॥ ३३१ ॥
अपभ्रंशे अकारस्य स्यमो परयो उकारो भवति ।

अपभ्रंश भाषेत प्रथमा ए. व. आणि द्वितीया ए. व. या प्रत्ययापूर्वी (शब्दाच्या अन्त्य) अकाराचा उकार होतो. उदा. —

दहमुहु भुवणभयंकरु तोसिअ-संकरु
णिग्गउ रहवरि चडिअउ।
चउमुहु छंमुहु झाइवि एक्कहिं लाइवि
णावइ दइवें घडिअउ ॥ १ ॥
(दशमुखः भुवनभयंकरः तोषितशंकरः
निर्गतः रथवरे (रथोपरि) आरूढः
चतुर्मुखं षण्मुखं ध्यात्वा एकस्मिन्
लगित्वा इव दैवेन घटितः ॥)

भुवनभयंकर असा रावण (दशमुख) शंकराला संतुष्ट करून रथात चढला. ब्रह्मदेव कार्तिकेय यांचे ध्यान करून व त्यांना एकत्र करून जणु देवांनी त्या (रावणा) ला निर्मिला होता.

[येथे दहमुहु, भयंकरु, संकरु, णिग्गउ, चडिअउ, घडिअउ या शब्दांत प्रथमा एकवचनात अन्त्य अ चा उ झाला आहे. चउमुहु, छंमुहु या शब्दांत द्वितीया एकवचनात अन्त्य अ चा उ झाला आहे.]

सौ पुंस्योद्वा ॥ ३३२ ॥

अपभ्रंशे पुंलिङ्गे वर्तमानस्य नाम्नोकारस्य सौ परे ओकारो वा भवति।

अपभ्रंशात पुल्लिंगात असणाऱ्या नामाच्या अन्त्य अकाराचा प्रथमा एकवचनी प्रत्ययापूर्वी विकल्पाने ओकार होतो. उदा. —

अगलिअ-नेह निवट्टाहं जोअण लक्खु वि जाउ।
वरिस-सएण वि जो मिलइ सहि सोक्खहं सो ठाउ ॥ १ ॥
(अगलितस्नेहनिर्वृत्तानां योजनलक्षमपि जायताम्।
वर्षशतेनापि यः मिलति सखि सौख्यानां स स्थानम् ॥)

स्नेह नष्ट झाला नसल्याने स्नेहाने परिपूर्ण अशा व्यक्तींमध्ये लक्ष योजनांचे अंतर असू दे. हे सखी (स्नेह नष्ट न होता) जो शंभर वर्षांनी भेटतो तो सौख्याचे स्थान आहे.

[येथे जो, सो या शब्दांत प्रथमा एकवचनात अन्त्य अ चा ओ झालेला आहे]

पुंसीति किम्। (सूत्रात) पुंसि शब्द असे का म्हटले आहे? (याचे कारण असे की नपुंसकलिंगी शब्दांच्या अन्त्य अ चा विकल्पाने ओ होत नाही. उदा. —)

अग्गहिँ अगु न मिलिउ हलि अहरेँ अहरु न पत्तु ।
पिअ जोअंतिहे मुहकमलु एम्वइ सुरउ समत्तु ॥ २ ॥
(अङ्गै अङ्ग न मिलितं सखि (हलि) अधरेण अधर न प्राप्त ।
प्रियस्य पश्यन्त्या मुखकमल एव सुरत समाप्तम् ॥)

सखी, (प्रियकराच्या) अगाशी (माझे) अंग भिडलं नाहीं अधराला अधर मिळा-
लेला नाहीं प्रियकराचं मुखकमल पहात असतानाच (आमची) सुरत-क्रीडा समाप्त झाली

[येथें, प्रथमा एकवचनी अगु मिलिउ, सुरउ यामध्यें तसेंच द्वितीया एकवचनी
कमलु या शब्दांत अन्त्य 'अ' चा विकल्पानं ओ होत नाहीं]

एट्टि ॥ ३३३ ॥

अपभ्रंशे अकारस्य टायामेकारो भवति ।

अपभ्रंशात तृतीया एकवचनात (शब्दाच्या अन्त्य) अकाराचा एकार होतो उदा —
जे महु दिण्णा दिअहडा दइएँ पवसन्तेण ।
ताण गणन्तिएँ अंगुलिउ जज्जरिआउ नहेण ॥ १ ॥
(ये मम दत्ता दिवसा दयितेन प्रवसता ।
तान् गणयन्त्या (मम) अङ्गुल्य जर्जरिता नखेन ॥)

प्रवासाला निघताना प्रियकरान (अवधि) म्हणून जे दिवस सांगितले ते मोजताना
(माझी) बोटं नखांनीं जर्जरित झालीं

[येथें दइएँ मध्ये अन्त्य अकाराचा एकार झाला आहे]

ङिनेच्च ॥ ३३४ ॥

अपभ्रंशे अकारस्य ङिना सह इकार एकारश्च भवत ।

अपभ्रंश भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अकाराचा सप्तमी एकवचनी प्रत्ययासह इकार व
एकार होतो उदा —

सायरु उप्परि तणु धरइ तलि घल्लइ रयणाइं ।
सामि सुभिच्चु वि परिहरइ सम्माणइ खलाइं ॥ १ ॥
(सागर उपरि तृणानि धरति तले क्षिपति (धक्क) रत्नानि ।
स्वामी सुभृत्यमपि परिहरति सम्मानयति खलान् ॥)

सागर गवताला वर (उचलून) धरतो आणि रत्नांना तळात ढकलतो (तद्वत्)
स्वामी चांगल्या सेवकाला सोडून देतो आणि खलाचा (दुष्टाचा) सन्मान करतो

[येथें तलि या सप्तमी एकवचनी रूपात अकाराचा प्रत्ययासह इकार झालेला आहे]

तले घल्लइ । (तले क्षिपति।)

[यथें, तले या सप्तमी एकवचनी रूपात अकाराचा एकार झालेला आहे]

भिस्येद्वा ॥ ३३५ ॥

अपभ्रंशे अकारस्य भिसि परे एकारो वा भवति ।

अपभ्रंशात तृतीया अनेकवचनी प्रत्ययापूर्वी (शब्दाच्या अन्त्य) अकाराचा विकल्पानें एकार होतो उदा —

गुणहिँ न संपइ कित्ति पर फल लिहिआ भुञ्जन्ति ।
केसरि न लहइ बोड्डिअ वि गय लक्खेहिँ घेप्पन्ति ॥ १ ॥
(गुणै न संपत् कीर्तिः परं (जना) फलानि लिखितानि भुञ्जन्ति ।
केसरी कपर्दिकामपि (बोड्डिअ) न लभते गजा लक्षैः गृह्यन्ते ॥)

गुणांनीं कीर्ति मिळते, पण संपत्ति मिळत नाहीं (दैवानें भाळीं) लिहिलेलीं फळेंच (लोक) भोगतात सिंहाला एक कवडीसुद्धा मिळत नाहीं पण हत्तींना लाखो रुपये पडतात

[येथें, लक्खेहिँ या शब्दात अन्त्य अकाराचा एकार झाला आहे जेव्हा अकाराचा एकार होत नाहीं तेव्हा अकार तसाच रहातो उदा –गुणहिँ]

ङसेर्हे–हू ॥ ३३६ ॥

अस्येति पञ्चम्यन्तं विपरिणम्यते । अपभ्रंशे अकारात्परस्य ङसेर्हे हु इत्यादेशौ भवत । (सू. ३३१ मधील) ‘अस्य’ (=अकारस्य) हें (आता) पंचम्यन्त (म्हणजे) अकारात् असें बदललें गेलें आहे

अपभ्रंशात (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढे पंचमी एकवचनी प्रत्ययाच ‘हे’ आणि ‘हु’ असे आदेश होतात उदा —

वच्छहे गृण्हइ फलइं जणु कडुपल्लव वज्जेइ ।
तो वि महद्दुमु सुअणु जिवँ ते उच्छंगि धरेइ ॥ १ ॥
(वृक्षात् गृह्णाति फलानि जन कटुपल्लवान् वर्जयति ।
तथापि महाद्रुम सुजन इव तान् उत्सङ्गे धरति ॥)

लोक वृक्षाचीं फळें घेतात आणि कडु पान्याचा त्याग करतात तथापि सुजनाप्रमाणें महावृक्ष त्यांना मांडीवर धारण करतो

[यथें, वच्छहे या पंचमी एकवचनी रूपात ‘हे’ आदेश आलेला आहे]

वच्छहु गृण्हइ । (वृक्षात् गृह्णाति ।)

[यथ, वच्छहु या पंचमी एकवचनी रूपात ‘[illegible]’ आदेश आलेला आहे]

भ्यसो हुं ॥ ३३७ ॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्य भ्यस पञ्चमीबहुवचनस्य हुं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेत (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढे पंचमी बहुवचनी प्रत्ययाचा हुं असा आदेश होतो उदा —

दूरुड्डाणें पडिउ खलु अप्पणु जणु मारेइ ।
जिह गिरिसिंगहुं पडिअ सिल अन्नु वि चूरु करेइ ॥ १ ॥

(दूरोड्डाणेन पतितः खलः आत्मानं जनं (च) मारयति ।
यथा गिरिशृङ्गेभ्यः पतिता शिला अन्यदपि चूर्णीकरोति ॥)

उंच उड्डाण करून (मग खाली) पडलेला खलपुरुष स्वतःला (व) (इतरे) जनांना ठार करतो जसें गिरिशिखरावरून पडलेली शिला (स्वतःबरोबर) इतरांचाहि चूर्ण करते

[येथें ०सिंगहुं या पंचमी अनेकवचनी रूपात हुं असा आदेश आहे]

ङस सु हो-स्सवः ॥ ३३८ ॥

अपभ्रंशे अकारान्तात्परस्य ङस: स्थाने सु हो स्सु इति त्रय आदेशा भवन्ति।

अपभ्रंशात (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढे षष्ठी एकवचनी प्रत्ययाच्या स्थानीं सु हो व स्सु असे तीन आदेश होतात उदा —

जो गुण गोवइ अप्पणा पयडा करइ परस्सु ।
तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहो बलि किज्जउं सुअणस्सु ॥ १ ॥

[यः गुणान् गोपयति आत्मीयान् प्रकटान् करोति परस्य ।
तस्य अहं कलियुगे दुर्लभस्य बलिं करोमि सुजनस्य ॥]

जो आपले गुण झाकतो व दुसऱ्याचे गुण प्रकट करतो अशा कलियुगात दुर्लभ असणाऱ्या त्या सज्जनाची मी पूजा करतो

[येथें परस्सु तसु दुल्लहहो सुअणस्सु या षष्ठी एकवचनी रूपात सु हो व स्सु हे आदेश आहेत]

आमो हं ॥ ३३९ ॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्यामो हमित्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात [शब्दाच्या अन्त्य] अकारापुढे षष्ठीच्या बहुवचनी प्रत्ययाचा हं असा आदेश होतो उदा —

तणहं तइज्जी भंगि न वि तें अवड यडि वसन्ति ।
अह जणु लग्गिवि उत्तरइ अह सह सइं मज्जन्ति ॥ १ ॥

[तृणानां तृतीया भङ्गी नापि [नैव] तानि अवटतटे वसन्ति ।
अथ जनः लगित्वा उत्तरति अथ सह स्वयं मज्जन्ति ।]

तृणाला तिसरा मार्ग नाहीं हं आडाच्या काठावर उगवतें त्याला धरून लोक (आड) ओलांडतात अथवा त्याच्यासह ते स्वतः बुडतात

[येथें तणहं या षष्ठी अनेकवचनी रूपात हं आदेश आला आहे]

हुं चेदुद्भ्याम् ॥ ३४० ॥

अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्यामो हुं हं चादेशौ भवतः।

अपभ्रंशात (शब्दाच्या अन्त्य) इकार व उकार यापुढे षष्ठीच्या बहुवचनी प्रत्ययाचे 'हुं' आणि 'हं' असे आदेश होतात. उदा :—

दइवु घडावइ वणि तरुहुँ सउणिहँ पक्क फलाइं।
सो वरि सुक्खु पइट्ठ ण वि कण्णहिँ खलवयणाइं ॥ १ ॥
(दैवं घटयति वने तरूणां शकुनीनां (कृते) पक्वफलानि।
तद् वरं सौख्यं प्रविष्टानि नापि कर्णयोः खलवचनानि ॥)

पक्ष्यांच्या साठीं वनात वृक्षावर पिकलीं फळें देवानें निर्माण केलीं आहेत; तें सुख (असणें) चांगलें; पण दुष्टांचीं वचनें कानात प्रविष्ट होणें नको

[येथें, तरुहुँ व सउणिहँ या षष्ठी अनेकवचनी रूपांत 'हु' आणि 'ह' असे आदेश आलेले आहेत]

प्रायोधिकारात् क्वचित्सुपोपि हुं।

'प्राय'च्या अधिकारामुळें, क्वचित् सप्तमी बहुवचनी प्रत्ययाचासुद्धा हु (असा आदेश होतो) उदा० :—

धवलु विसूरइ सामिअहो गरुआ भरु पिक्खेवि।
हउँ किं न जुत्तउ दुहुँ दिसिहि खंडइँ दोण्णि करेवि ॥ २ ॥
(धवलः खिद्यति (विसूरइ) स्वामिनः गुरुं भारं प्रेक्ष्य।
अहं किं न युक्तः द्वयोर्दिशोः खण्डे द्वे कृत्वा ॥)

स्वामीचा मोठा भार पाहून धवल (बैल) खेद करतो (व स्वतःशीं म्हणतो—) 'माझे दोन तुकडे करून (जुवाच्या) दोन दिशांना मला का बरें जोडलें नाहीं?'

[येथें, दुहुँ या सप्तमी अनेकवचनी रूपात 'हु' आदेश आहे]

ङसि-भ्यस्-ङीनां हे-हुं-हयः ॥ ३४१ ॥

अपभ्रंशे इदुद्भ्यां परेषां ङसि भ्यस् ङि इत्येतेषां यथासंख्यं हे हु हि इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।

अपभ्रंशात (शब्दाच्या अन्त्य) 'इ' व 'उ' यांच्यापुढे पंचमी एकवचनी प्रत्यय, पंचमी अनेकवचनी प्रत्यय आणि सप्तमी एकवचनी प्रत्यय यांचे अनुक्रमें हे, हुं आणि हि असे हे तीन आदेश होतात.

ङसेर्हे। पंचमी एकवचनी प्रत्ययाचा 'हे' आदेश होतो उदा —

गिरिहे सिलायलु तरुहे फलु घेप्पइ नीसावँन्नु।
घरु मेल्लेप्पिणु माणुसहं तो वि न रुच्चइ रन्नु ॥ १ ॥
(गिरेः शिलातलं तरोः फलं गृह्यते निःसामान्यम्।
गृहं मुक्त्वा मनुष्याणां तथापि न रोचते अरण्यम् ॥)

बोगयादि भेदभावाविना (अत्यंत) पर्वताची शिला व वृक्षाची फळें मिळतात (हीं घेतलीं जातात) तथापि घराचा त्याग करून अरण्य (-वास) माणसांना आवडत नाहीं

[येथें, गिरिहे आणि तरुहे या पंचमी एकवचनाच्या रूपात 'हे' आदेश आलेला आहे]

भ्यसो हु। पंचमी अनेकवचनी प्रत्ययाचा 'हु' आदेश होतो उदा —

तरहुँ वि वक्कलु फलु मुणि वि परिहणु असणु लहंति।
सामिहुँ एत्तिउ अग्गलउ आयरु भिच्चु गृहंति॥ २॥
(तरुभ्य अपि वल्कलं फलं मुनय अपि परिधानं अशनं लभन्ते।
स्वामिभ्य इयत् अधिक (अग्गलउं) आदरं भृत्या गृह्णन्ति॥)

वृक्षापासून वल्कल हें परिधान म्हणून व फळें हें भोजन म्हणून मुनिसुद्धां मिळवितात (वस्त्र व भोजन यांचेबरोबरच) सेवक स्वामीपासून आदर (हा) अधिक मिळवितात

[येथें, सामिहुँ व तरहुँ या रूपात 'हु' आदेश आलेला आहे]

ङेर्हि। सप्तमी एकवचनी प्रत्ययाचा 'हि' आदेश होतो उदा —

अह विरलपहाउ जि कलिहि धम्मु॥ ३॥
(अथ विरलप्रभाव एव कलौ धर्म।)

आता कलियुगात धर्म हा खरोखर कमी प्रभावी आहे

[येथें, कलिहि या सप्तमी ए व रूपात 'हि' असा आदेश आहे]

आट्टो णानुस्वारौ॥ ३४२॥

अपभ्रंशे अकारात्परस्य टावचनस्य णानुस्वारावादेशौ भवत।

अपभ्रंश भाषेंत (शब्दाच्या अन्त्य) अकारापुढें तृतीया एकवचनी प्रत्ययाचे 'ण' व अनुस्वार असे आदेश होतात उदा —

दइएं पवसंतेण (३३३. १)

[येथें, 'दइएं' या रूपात 'ए' वर अनुस्वार आला आहे, 'पवसंतेण' या रूपांत 'ण' आलेला आहे]

एं चेदुत॥ ३४३॥

अपभ्रंशे इकारोकाराभ्यां परस्य टावचनस्य एं चकारात् णानुस्वारौ च भवन्ति।

अपभ्रंशात (शब्दाच्या अन्त्य) इकार व उकार यापुढें तृतीया एकवचनाचा 'एं' आणि (सूत्रातील) चकारामुळे ('आणि' या शब्दामुळें) 'ण' व अनुस्वार (हेहि) होतात उदा —

एं। एं [चें उदाहरण] —

अग्गिएँ उण्हउ होइ जगु वाएँ सीअलु तेवँ।
जो पुणु अग्गिं सीअला तसु उण्हत्तणु केवँ॥ १॥

[अग्निना उष्णं भवति जगत् वातेन शीतलं तथा।
यः पुनः अग्निना शीतलं तस्य उष्णत्वं कथम् ॥]

जग अग्नीमुळें उष्ण व वायुमुळें शीतल होतें पण जो अग्नीनेंहि शीतल होतो त्याला उष्णतेचें काय ?

[यथ, अग्गिएँ या रूपात एँ आहे]

णानुस्वारौ । ण व अनुस्वार [याचें उदाहरण]—

विप्पिअ-आरउ जइ वि पिउ तो वि त आणहि अज्जु ।
अग्गिण दड्ढा जइ वि घरु तो तें अग्गिं कज्जु ॥ २ ॥

(विप्रियकारकः यद्यपि प्रियः तदापि तं आनय अद्य ।
अग्निना दग्धं यद्यपि गृहं तदपि तेन अग्निना कार्यम् ॥)

जरी प्रियकर अप्रिय करणारा आहे तरी त्याला आज आण जरी अग्नीने घर जाळलें जातें तरी त्या अग्नीशी (आपलें) काम असतेंच

[येथ 'अग्गिण' या रूपात 'ण' आहे, व 'अग्गिं' या रूपात अनुस्वार आहे]

एवमुकारादप्युदाहार्यो ।

याचप्रमाणें उकारापुढेंहि तृतीया एकवचनात 'ण' व अनुस्वार यांची उदाहरणें घ्यावयाचीं

स्यम्-जस्-शसां लुक् ॥ ३४४ ॥

अपभ्रंशे सि अम् जस् शस् इत्येतेषां लोपो भवति ।

अपभ्रंशात प्रथमा एकवचन द्वितीया एकवचन प्रथमा बहु (अनेक) वचन आणि द्वितीया बहु (अनेक) वचन यांच्या प्रत्ययाचा लोप होतो

एइ ति घोडा एह थलि (३३० ४) इत्यादि । अत्र स्यम्जसां लोपः ।

(उदा) एइ ति घोडा एह थलि इत्यादि यथें (या उदाहरणात) प्रथमा ए. व (एह थलि) द्वितीया ए. व (वग्ग) व प्रथमा अनेकवचन (एइ घोडा) यांच्या प्रत्ययाचा लोप झाला आहे

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं णिरु सामलि सिक्खेइ ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअय-सर खर-पत्थरि तिक्खेइ ॥ १ ॥

अत्र स्यम्शसां लोपः ।

(यथा यथा वक्रिमाणं लोचनयोः नितरां श्यामला शिक्षते ।
तथा तथा मन्मथः निजकशरान् खरप्रस्तरे तीक्ष्णयति ॥)

जसजशी श्यामा स्त्री डोळ्यांचें वाकडेपण (वक्र कटाक्ष टाकण्यास) शिकते तसतसा मदन कठिण दगडावर आपल्या बाणांना धार लावतो

यथें (या उदाहरणात) प्रथमा ए. व (सामलि) द्वितीया ए. व (वंकिम) आणि द्वितीया अ. व (°सर) यांच्या प्रत्ययांचा लोप झाला आहे

षष्ठ्या: ॥ ३४५ ॥

अपभ्रंशे षष्ठ्या विभक्त्या: प्रायो लुग् भवति ।

अपभ्रंशात षष्ठी विभक्ती (प्रत्यया) चा प्राय: लोप होतो. उदा. —

संगरसऍहिँ जु वण्णिअइ देक्खु अम्हारा कन्तु ।
अइमत्तहं चत्तंकुसहं गय कुम्भइं दारन्तु ॥ १ ॥
(संगरशतेषु यो वर्ण्यते पश्य अस्माकं कान्तम् ।
अतिमत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां गजानां कुम्भान् दारयन्तम् ॥)

शेकडो युद्धात ज्याचे वर्णन केले जाते (तो) आमचा प्रियकर पहा; अतिशय माजलेल्या व अंकुशाला दाद न देणाऱ्या (अशा) हत्तींची गंडस्थळे फोडणारा म्हणून ज्याचे वर्णन केले जाते (तो) आमचा प्रियकर पहा.

[येथे 'गय' या रूपात षष्ठी विभक्तीच्या अ. व. प्रत्ययाचा लोप झाला आहे]

पृथग्योगो लक्ष्यानुसारार्थ: ।

लक्ष्यास अनुसरून अर्थ करावयाचा या दृष्टीने (सू. ३४५ हे सू. ३४४ पेक्षा) पृथक्पणे सांगितले आहे.[1]

आमन्त्र्ये जसो हो: ॥ ३४६ ॥

अपभ्रंशे आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानान्नाम्न: परस्य जसो हो इत्यादेशो भवति । लोपापवाद: ।

अपभ्रंशात संबोधनार्थी असणाऱ्या नामापुढे प्रथमा[2] अनेकवचनी प्रत्ययाचा 'हो' असा आदेश होतो. (हा नियम) लोप होतो (सू. ३४४ पहा) या (नियमा) चा अपवाद आहे. उदा. —

तरुणहो तरुणिहो मुणिउ मइँ करहु म अप्पहो घाउ ॥ १ ॥
(हे तरुणा: तरुण्य: (च) ज्ञातं मया कुरुत मा आत्मन: घातम् ।)

हे तरुणतरुणींनो, मला कळले, आपला घात करू नका.

[येथे तरुणहो तरुणिहो या संबोधनी रूपात 'हो' आदेश आहे]

भिस्सुपोर्हिं ॥ ३४७ ॥

अपभ्रंशे भिस्सुपो: स्थाने हिं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात तृतीया अनेकवचन आणि सप्तमी अनेकवचन यांचे प्रत्ययांचे स्थानी 'हिं' असा आदेश होतो. उदा. —

गुणहिँ न संपइ कित्ति पर ॥ (३३५ १)

[येथे, गुणहिँ या तृतीया अ. व. रूपात 'हिं' आदेश आहे]

सुप् । सप्तमी अनेकवचन (हे आणखी उदाहरण) —

भाईरहि जिवँ भारइ मग्गहिँ तिहिँ वि पयट्टइ ॥ १ ॥

---

1. ज्या विभक्तीचे उदाहरण असेल त्यानुसार अर्थ करावयाचा आहे.
2. संबोधनाचे अनेकवचनाचे प्रत्यय हे प्रथमा अनेकवचनी प्रत्ययाप्रमाणेच असतात.

सुंदरी (मुग्धा) अंधारात सुद्धा स्वतःच्या मुखाच्या किरणांनी हात पहाते, मग पूर्ण चंद्राच्या चांदण्यात ती दूरच्या वस्तु का पहात नाही?

[येथें, ° चंदिमए या तृतीया एकवचनी रूपात 'ए' हा आदेश आहे]

जहिं मरगयकन्तिएँ संवलिअं ॥ २ ॥

(यत्र मरकतकान्त्या संवलितम् ।)

जेथ मरकत मण्याच्या प्रकाशानें वेष्टन आहे

[येथें, ° कन्तिएँ या तृतीया एकवचनी रूपात 'ए' हा आदेश आहे]

ङस्-ङस्योर्हे ॥ ३५० ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परयोर्ङस् ङसि इत्येतयोर्हे इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेंत स्त्रीलिंगांत असणाऱ्या नामाच्या पुढें पंचमी ए. व. आणि षष्ठी ए. व. या प्रत्ययांचा 'हे' असा आदेश होतो. उदा० —

ङस् :। षष्ठी एकवचनाचें उदाहरण —

तुच्छमज्झहे तुच्छजम्पिरहे ।

तुच्छच्छरोमावलिहे तुच्छराय तुच्छयरहासहे ।
पियवयणु अलहन्तिअहे तुच्छकायवम्महनिवासहे ।
अन्नु जु तुच्छउं तहे धणहे तं अक्खणह न जाइ ।
कटरि थणन्तरु मुद्धडहे जें मणु विच्चि ण माइ ॥ १ ॥

(तुच्छमध्यायाः तुच्छजल्पनशीलायाः ।
तुच्छाच्छरोमावल्याः तुच्छरागायाः तुच्छतरहासायाः ।
प्रियवचनमलभमानायाः तुच्छकायमन्मथनिवासायाः ।
अन्यद् यत्तुच्छं तस्याः धन्यायाः तदाख्यातुं न याति ।
आश्चर्यं स्तनान्तरं मुग्धायाः येन मनो वर्त्मनि न माति ॥)

तुच्छ[1] कमर असलेली, तुच्छ बोलणारी, तुच्छ व सुंदर रोमावली (उदरावर) असणारी, तुच्छ प्रेम असणारी (दाखविणारी), तुच्छ हसणारी, प्रियकराची वार्ता न कळल्यानें शरीर तुच्छ[2] झालेली, (जणुं) मदनाचा निवास, अशा त्या सुंदरी (मुग्धा) चें आणखी जें कांहीं तुच्छ आहे तें सांगतां येत नाहीं, आश्चर्य हें कीं तिच्या दोन स्तनामधलें अंतर इतकें तुच्छ आहे कीं त्या (दोन स्तनामधील) मार्गावर मनसुद्धा मावत नाहीं

---

१ येथें बारीक, नाजूक, सूक्ष्म वा कमी, कृश इत्यादि अर्थांनी तुच्छ शब्द वापरलेला आहे

२ प्रियकराची वार्ता जिला कळलेली नाहीं, आणि जिच्या कृश शरीरांत मदनाचा निवास आहे, असाहि अर्थ करतां येईल

[येथें, ° मज्झहे, ° अपिरहे, ° रोमावलिहे, ° हामहे अलईतिअहे, ° निरामहे, धणहे मुद्धडहे या स्थानं ' हे ' असा आदेश आहे]

ङसे । पंचमी एकवचनाचें उदाहरण —

फोडंति जे हियडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घृण ।

रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण ॥ २ ॥

(स्फोटयतः यौ हृदयं आत्मीयं तयोः परकीया (परविषये) का घृणा ।

रक्षत लोकाः आत्मानं बालायाः जातौ विषमौ स्तनौ ॥)

आपलेंच हृदय फोडणाऱ्या (स्तना) ना दुसऱ्याविषयीं काय दया वाटणार ? हे लोकहो, त्या तरुणीपासून स्वतःच रक्षण करा (तिचे) स्तन आतां संपूर्ण (विषम, हृदय फोडणारे) झाले आहेत

[येथें, बाल्हे या स्थानं ' हे ' आदेश आलेला आहे]

भ्यसामोर्हु ॥ ३५१ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य भ्यस आमश्च हु इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशांत स्त्रीलिंगांत असणाऱ्या नामापुढें पंचमी बहुवचन आणि षष्ठी बहुवचन या प्रत्ययाचा ' हु ' असा आदेश होतो उदा —

भल्ला हुआ जु मारिआ बहिणि महारा कन्तु ।

लज्जेज्जन्तु वयसिअहु जइ भग्गा घरु एन्तु ॥ १ ॥

(भव्य (=साधु) (भद्र) भूत यन्मारित भगिनि अस्मदीय कान्त ।

अलज्जिष्यत् वयस्याभ्यः यदि भग्नः गृहं ऐष्यत् ॥)

हे भगिनी माझा प्रियकर (पति) (युद्धांत) मारला गेला हें चांगलें झालें (कारण) पराभूत होऊन जर तो घरीं परत आला असता तर (माझ्या) मैत्रिणींच्या पुढे लाज वाटली असती

वयस्याभ्यो वयस्यानां वा इत्यर्थः ।

मैत्रिणींपासून वा मैत्रिणींच्या (पुढे) असा अर्थ आहे

[येथें, वयसिअहु (पंचमी अ व आणि षष्ठी अ व) या स्थानं ' हु ' आदेश आहे]

ङेर्हि ॥ ३५२ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानान्नाम्नः परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य हि इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेंत स्त्रीलिंगांत असणाऱ्या नामाच्या पुढे ङि म्हणजे सप्तमी एकवचनी प्रत्ययाचा ' हि ' असा आदेश होतो उदा । —

वायसु उड्डावन्तिअए पिउ दिट्ठउ सहस त्ति ।

अद्धा वलया महिहि गय अद्धा फुट्ट तड त्ति ॥ १ ॥

(वायसं उड्डापयन्त्या प्रियो दृष्टः सहसेति ।

अर्धानि वलयानि मह्यां गतानि अर्धानि स्फुटितानि तटिति ॥)

कारळ्याय उन्नून उववगान्या छीय अचानक प्रियकर दिसला (तिच्या) अर्ध्या बांगड्या जमिनीवर (पडून) पडल्या आणि (उरलेल्या) अर्ध्या (बांगड्या) तडकून फुटल्या

[येथ महिहि या सप्तमी एकवचनी रूपात ' हि ' आदेश आहे]

क्लीबे जस् शसोरिं ॥ ३५३ ॥

अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानान्नाम्नः परयोर्जस् शसोः इं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात नपुंसकलिंगात (असणाऱ्या) नामाच्या पुढे प्रथमा बहुवचन व द्वितीया बहुवचन प्रत्ययाचा ' इं ' असा आदेश होतो उदा —

कमलइं मेल्लवि अलिउलइं करिगण्डाइं महन्ति ।
असुलहमेच्छण जाहँ भलि ते ण वि दूर गणन्ति ॥ १ ॥

(कमलानि मुक्त्वा अलिकुलानि करिगण्डान् कांक्षन्ति ।
असुलभ एष्टुं येषां निर्बन्ध (भलि) ते नापि (=नैव) दूरं गणयन्ति ॥)

कमळ सोडून भ्रमरसमूह हत्तींच्या गण्डस्थळांची इच्छा करतात दुर्लभ (वस्तु) मिळविण्याचा ज्यांचा आग्रह आहे ते अंतराचा विचार करीत नाहीत

[येथ उलइं (प्रथमा अ व) आणि कमलइं व गण्डाइं (द्वितीया अ व) यामध्ये ' इं ' हा आदेश आहे]

कान्तस्यात उं स्यमोः ॥ ३५४ ॥

अपभ्रंशे क्लीबे वर्तमानस्य ककारान्तस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य स्यमोः परयोः उं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात नपुंसकलिंगात असणाऱ्या ककारान्त नामाचा जो (अन्त्य) अकार त्याच्यापुढे प्रथमा ए व आणि द्वितीया एकवचन यांच्या प्रत्ययांचा ' उं ' असा आदेश होतो उदा —

अन्नु जु तुच्छउँ तहे धणहे। (३५० १)

[येथे तुच्छउँ या प्रथमा एकवचनी रूपात ' उं ' आदेश आहे]

भग्गउँ देक्खिवि निअयबलु बलु पसरिअउँ परस्सु ।
उम्मिल्लइ ससिरेह जिवँ करि करवालु पियस्सु ॥ १ ॥

(भग्नकं दृष्ट्वा निजकबलं बलं प्रसृतकं परस्य ।
उन्मीलति शशिरेखा यथा करे करवालः प्रियस्य ॥)

आपले सैन्य पराभूत झालेले पाहून व शत्रूचे सैन्य पसरत चाललेले पाहून (माझ्या) प्रियकराच्या हातात चंद्रलेखेप्रमाणे तरवार चमकू लागली

[येथ भग्गउँ व पसरिअउँ या द्वितीया एकवचनी रूपात ' उं ' हा आदेश आहे]

---

१ अन्तीं यमाला हा ' क ' स्वार्थे क आहे

सर्वादेर्ङसेर्हां ॥ ३५५ ॥

अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङसेर्हां इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेत अकारान्त सर्वनामापुढें पंचमी एकवचन प्रत्ययाचा 'हां' असा आदेश होतो. उदा० :–

जहां होंतउ आगदो । तहां होंतउ आगदो । कहां होंतउ आगदो ।

(यस्मात् भवान् आगतः । तस्मात् भवान् आगतः । कस्मात् भवान् आगतः ।)

जेथून आला. तेथून आला. कोठून आला.

[येथें, ज (यद्), त (तद्), क (किम्) या सर्वनामांच्या जहां, तहां, कहां या पंचमी एकवचनी रूपांत 'हां' आदेश आहे]

किमो डिहे वा ॥ ३५६ ॥

अपभ्रंशे किमोकारान्तात् परस्य ङसेर्डिहे इत्यादेशो वा भवति ।

अपभ्रंशात अकारान्त किम् (क) च्या पुढें पंचमी एकवचन प्रत्ययाचा 'इहे' (डिहे) असा आदेश विकल्पानें होतो उदा० :–

जइ तहे तुट्टउ नेहडा मइँ सहुँ न वि तिलतार ।
तं किहे वंकेहिं लोअणेहिं जोइज्जउँ सयवार ॥ १ ॥

(यदि तस्याः त्रुट्यतु स्नेहः मया सह नापि तिलतारः (?) ।
तत् कस्माद् वक्राभ्यां लोचनाभ्यां दृश्ये (अहं) शतवारम् ॥)

जर तिचा माझ्याशीं असलेला दृढ (तिलतार) स्नेह तुटला असेल, तर शेंकडों वेळां वक्र दृष्टीनीं मी का बरें पाहिला जातों ?

[येथें, किहे या पंचमी एकवचनी रूपांत 'इहे' आदेश आहे.]

ङेर्हिं ॥ ३५७ ॥

अपभ्रंशे सर्वादेरकारान्तात्परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्य हिं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेत अकारान्त सर्वनामापुढें ङि म्हणजे सप्तमी एकवचन प्रत्ययाचा 'हिं' असा आदेश होतो. उदा :—

जहिं कप्पिज्जइ सरिण सरु छिज्जइ खग्गिण खग्गु ।
तहिं तेहइ भडघडनिवहि कंतु पयासइ मग्गु ॥ १ ॥

(यत्र (अथवा यस्मिन्) कल्प्यते शरेण शरः छिद्यते खड्गेन खड्गः ।
तस्मिन् तादृशे भटघटानिवहे कान्तः प्रकाशयति मार्गम् ॥)

जेथें बाणानें बाण व खड्गानें खड्ग छिन्न केले जातें त्या तशाप्रकारच्या योद्ध्यांच्या समुदायांत (माझा) प्रियकर (योद्ध्यांसाठी) मार्ग प्रकाशित करतो.

[येथें, जहिं, तहिं या सप्तमी एकवचनी रूपांत 'हिं' आदेश आहे.]

एक्कहिं अक्खिहिँ सावणु अन्नहिँ भद्दवउ
माहउ महिअल–सत्थरि गण्डत्थलेँ सरउ।
अङ्गहिँ गिम्ह सुहच्छी तिल–वणि मग्गसिरु
तहे˘ मुद्धहे˘ मुह-पङ्कइ आवासिउ सिसिरु ॥ २ ॥

(एकस्मिन् अक्ष्णि श्रावणः अन्यस्मिन् भाद्रपदः
माधव (अथवा माघ) महीतलस्रस्तरे गण्डस्थले शरत् ।
अङ्गेषु ग्रीष्मः सुखासिकातिलवने मार्गशीर्षः
तस्या मुग्धाया मुखपङ्कजे आवासितः शिशिरः ॥)

त्या सुंदरी (मुग्धा) च्या एका डोळ्यात श्रावण, दुसऱ्या डोळ्यात भाद्रपद आहे, जमिनीवरील बिछान्यावर माधव (अथवा माघ) (आहे) गालावर शरद्, अंगावर ग्रीष्म आहे, सुखासिकारूपी तिळाच्या वनात मार्गशीर्ष आहे आणि मुखकमलावर शिशिर राहिला आहे

[पद्ये, एक्कहिं, अन्नहिं या स्थानी 'हिं' आदेश आहे]

हिअडा फुट्टि तड त्ति करि कालक्खेवें काइं ।
देक्खउँ हयविहि कहिँ ठवइ पइँ विणु दुक्खसयाइं ॥ ३ ॥

(हृदय स्फुट 'तड्' इति(शब्द) कृत्वा कालक्षेपेण किम् ।
पश्यामि हतविधिः क्व स्थापयति त्वया विना दुःखशतानि ॥)

हे हृदया, तड्दिशी फुट. विलंब करून काय उपयोग[1] तुझ्या विना शेकडो दुःखे दुर्दैव कोठे ठेवते ते मी पाहीन

[पद्ये, कहिं या सप्तमी एकवचनी स्थानी 'हिं' आदेश आहे]

यत्तत्किंभ्यो ङसो डासुर्न वा ॥ ३५८ ॥

अपभ्रंशे यत्तत्किम् इत्येतेभ्योकारान्तेभ्यः परस्य ङसो डासु इत्यादेशो वा भवति।

अपभ्रंशात अकारान्त यद्, तद्, किम् (म्हणजे ज, त, क) यांच्यापुढे षष्ठी एकवचन प्रत्ययाला 'डासु' (आसु) असा आदेश विकल्पाने होतो. उदा —

कन्तु महारउ हलि सहिए निच्छइँ रूसइ जासु ।
अत्थिहिँ सत्थिहिँ हत्थिहिँ वि ठाउ [redacted] फेडइ तासु ॥ १ ॥

(कान्तः अस्मदीय हला सखिके निश्चयेन रुष्यति यस्य (=यस्मै)।
अस्त्रैः शस्त्रैः हस्तैरपि स्थानमपि स्फोटयति तस्य ॥)

---

१ आवाजानें वगैरे

हला सखी (भ्रता) प्रियकर ज्याच्यावर रागावतो त्याच्या स्थान तो शस्त्रांनी शस्त्रांनी (वा) हातांनी फोडतो

[येथ जासु तासु या स्थान आसु हा आदेश आहे]

जीविउ कासु न वल्लहउँ धणु पुणु कासु न इट्ठु ।
दोण्णि वि अवसर निवडिअइं तिणसम गणइ विसिट्ठु ॥ २ ॥
(जीवितं कस्य न वल्लभकं धनं पुनः कस्य नेष्टम् ।
द्वे अपि अवसरनिपतिते तृणसमे गणयति विशिष्टः ॥)

जीवित कुणाला प्रिय नाही? धनाची इच्छा कुणाला नाही? तथापि वेळप्रसंगी विशिष्ट (श्रेष्ठ) व्यक्ति (या) दोहोनाहि तृणसमान मानतात

[येथ कासु या स्थानं आसु हा आदेश आहे]

स्त्रियां डहे ॥ ३५९ ॥

अपभ्रंशे स्त्रीलिङ्गे वर्तमानेभ्यः यत्तत्किम्भ्यः परस्य ङसो डहे इत्यादेशो वा भवति ।

अपभ्रंशात स्त्रीलिंगात असणाऱ्या यद्, तद्, किम् यांच्यापुढे षष्ठी एकवचन प्रत्ययाचा 'अहे' (डहे) असा आदेश विकल्पाने होतो उदा —

जहे केरउ । तहे केरउ । कहे केरउ ।
(यस्याः कृते । तस्याः कृते । कस्याः कृते ।)
जिच्यासाठी तिच्यासाठी कुणाच्या साठी

[येथ जहे तहे कहे या स्थानं अहे असा आदेश आहे]

यत्तदः स्यमोर्ध्रुं त्रं ॥ ३६० ॥

अपभ्रंशे यत्तदोः स्थाने स्यमोः परयोः यथासंख्यं ध्रुं त्रं इत्यादेशौ वा भवतः ।

अपभ्रंश भाषेत यद् व तद् यांच्या स्थानी प्रथमा एकवचन आणि द्वितीया एकवचन यांच्या अनुक्रमे ध्रुं व त्रं असे आदेश विकल्पाने होतात उदा —

पङ्गणि चिट्ठदि नाहु ध्रुं त्रं रणि करदि न भ्रन्ति ॥ १ ॥
(प्राङ्गणे तिष्ठति नाथ यत्तद् रणे करोति न भ्रान्तिम् ॥)

ज्या अर्थी नाथ अंगणात उभा आहे त्या अर्थी तो रणक्षेत्रावर फिरत नाही आहे

[येथ ध्रुं व त्रं ही यद् व तद् ची अनुक्रमे प्रथमा ए. व आणि द्वितीया ए. व यांची वैकल्पिक रूपें आहेत]

पक्षे । विकल्पपक्षी (म्हणजे जेव्हा ध्रुं व त्रं हे आदेश होत नाहीत तेव्हा)

तं बोल्लिअइ जु निव्वहइ ।
(तत् जल्प्यते यन्निर्वहति ।)
जें करतो तें बोलून दाखवितो

[येथें, त व तु हीं अनुक्रम प्र ए व आणि द्वि ए व याचीं रूपें आहेत]

इदम इमुः क्लीबे ॥ ३६१ ॥

अपभ्रंशे नपुंसकलिङ्गे वर्तमानस्येदम स्यमोः परयोः इमु इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंशात नपुंसकलिंगात असणाऱ्या इदम् (सर्वनामा)चे पुढें प्रथमा एकवचन आणि द्वितीया एकवचन यामध्यें 'इमु' असा आदेश होतो उदा —

इमु कुलु तुह तणउ। इमु कुलु देक्खु।

(इदं कुलं तव तनय। इदं कुलं पश्य।)

मुला, हें तुझें कुळ हें कुळ पहा

[येथें पहिला 'इमु' हें प्रथमा एकवचनी रूप असून, दुसरा 'इमु' द्वितीया एकवचनी रूप आहे]

एतदः स्त्री पुं-क्लीबे एह एहो एहु ॥ ३६२ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां पुंसि नपुंसके वर्तमानस्यैतदः स्थाने स्यमोः परयोर्यथासंख्य एह एहो एहु इत्यादेशा भवन्ति।

अपभ्रंशात स्त्रीलिंग, पुल्लिंग व नपुंसकलिंग यात असणाऱ्या एतद् (सर्वनामा) च्या पुढें प्रथमा ए. व आणि द्वितीया ए. व यामध्यें अनुक्रमें एह, एहो एहु असे आदेश होतात उदा —

एह कुमारी एहो नरु एहु मणोरहठाणु।
एहउँ वढ चिन्तन्ताहं पच्छइ होइ विहाणु ॥ १ ॥

(एषा कुमारी एष (अहं) नरः एतन्मनोरथस्थानम्।
एतत् मूर्खाणां चिन्तमानानां पश्चाद् भवति विभातम् ॥)

ही कुमारी, हा (मी) पुरुष हें मनोरथाचें स्थान (जेव्हां) मूर्ख (फक्त) असाच विचार करीत रहातात (तेव्हां नंतर) त्यांचे प्रभात होते

[येथें, 'एह' हें स्त्रीलिंगी एतद् चें प्र ए. व, 'एहो' हें पुल्लिंगी एतद्चें प्र ए. व आणि 'एहु' हें नपु एतद्चें प्र ए. व आहे]

एइर्जस्-शसोः ॥ ३६३ ॥

अपभ्रंशे एतदो जस् शसोः परयोः एइ इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंशांत एतद् (सर्वनामा) च्या पुढें प्रथमा बहुवचन आणि द्वितीया बहुवचन यामध्यें 'एइ' असा आदेश होतो उदा —

एइ ति घोडा एह थलि। (३३० ४)

[येथें एइ हें एतद्चें प्रथमा अनेकवचनी रूप आहे]

एइ पेच्छ। (एतान् पश्य।) हे पहा

[यथें, एइ हे एतद्‌चे द्वितीया अनेकवचनी रूप आहे]

अदस ओइ ॥ ३६४ ॥

अपभ्रंशे अदस स्थाने जस् शसो परयो ओइ इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अदस् (सर्वनामा) च्या स्थानी प्रथमा बहुवचन आणि द्वितीया बहुवचन यामध्ये 'ओइ' असा आदेश होतो उदा —

जइ पुच्छह घर वड्डाइं तो वड्डा घर ओइ ।
विहलिअ जण अब्भुद्धरणु कन्तु कुडीरइ जोइ ॥ १ ॥

(यदि पृच्छत गृहाणि महान्ति (वड्डाइ) तद् महान्ति गृहाणि अमूनि ।
विह्वलितजनाभ्युद्धरणं कान्तं कुटीरके पश्य ॥)

जर मोठी घरे विचारीत असाल तर ती (पहा) मोठी घरे (पण) दुःखी जनांचा उद्धार करणारा (माझा) प्रियकर झोपडीत आहे (तो) पहा

अमूनि वर्तन्ते पृच्छ वा ।

ती आहेत या त्यावरून विचार

[यथें ओइ हे अदस् चे प्रथमा व द्वितीया अनेकवचनी रूप आहे]

इदम आय ॥ ३६५ ॥

अपभ्रंशे इदम् शब्दस्य स्यादौ आय इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात प्रथमादि विभक्तींत इदम् शब्दाचा 'आय'[1] असा आदेश होतो उदा —

आयइँ लोअहो लोअणइँ जाईं सरइँ न भंति ।
अप्पिए दिट्ठइ मउलिअहिं पिए दिट्ठइ विहसंति ॥ १ ॥

(इमानि लोकस्य लोचनानि जातिं स्मरन्ति न भ्रान्तिः ।
अप्रिये दृष्टे मुकुलन्ति प्रिये दृष्टे विकसन्ति ॥)

लोकांच्या डोळ्यांना (पूर्व) जन्माचे स्मरण होते यात शंका नाही (कारण) अप्रिय (वस्तु) पाहून ते संकुचित होतात व प्रिय (वस्तु) पाहून ते विकसित होतात

[यथें आयइँ हे इदम् चे प्रथमा अनेकवचनी रूप आहे]

सोसउ म सोसउ च्चिअ उअही वडवानलस्स किं तेण ।
जं जलइ जले जलणो आएण वि किं न पज्जत्तु ॥ २ ॥

(शुष्यतु मा शुष्यतु एव (=वा) उदधिः वडवानलस्य किं तेन ।
यद् ज्वलति जले ज्वलनः एतेनापि किं न पर्याप्तम् ॥)

समुद्र सुको वा न सुको वडवानलाला त्याचे काय? अग्नि पाण्यात जळत राहतो हेच (त्याचा पराक्रम दर्शविण्यास) पुरेसे नाही काय?

---

1 विभक्ति प्रत्ययापूर्वी इदम् सर्वनामाचे 'आय' असे अंग होते

[येथें, 'आएण' हें इदम् चें तृतीया एकवचनाचें रूप आहे.]

आयहो दड्ढकलेवरहो जं वाहिउ तं सारु।
जइ उट्ठब्भइ तो कुहइ अह डज्झइ तो छारु ॥ ४ ॥

(अस्य दग्धकलेवरस्य यद् वाहितं (=लब्धं) तत् सारम्।
यदि आच्छाद्यते तत् कुथ्यति यदि दह्यते तत्क्षारः ॥)

या तुच्छ शरीरापासून जें प्राप्त होतें तें चांगलें; जर तें झांकलें तर तें कुजतें; जर जाळलें तर त्याची राख होते.

[येथें, 'आयहो' हें इदम् चें षष्ठी एकवचनी रूप आहे.]

सर्वस्य साहो वा ॥ ३६६ ॥

अपभ्रंशे सर्वशब्दस्य साह इत्यादेशो वा भवति।

अपभ्रंशांत सर्व या शब्दाचा 'साह' असा आदेश विकल्पानें होतो. उदा.—

साहु वि लोउ तडप्फडइ वड्डत्तणहो तणेण
वड्डप्पणु परि पाविअइ हत्थिं मोक्कलडेण ॥ १ ॥

(सर्वोऽपि लोकः प्रस्पन्दते (तडप्फडइ) महत्त्वस्य कृते।
महत्त्वं पुनः प्राप्यते हस्तेन मुक्तेन ॥)

मोठेपणासाठी सर्व लोक तडफडतात. मोठेपण मुक्तहस्तानें (दान करून) प्राप्त होतें.

[येथें, साहु या प्रथमा एकवचनी रूपात सर्व चा 'साह' आदेश आहे.]

पक्षे। विकल्पपक्षीं (म्हणजे जेथें सर्व चा 'साह' असा आदेश होत नाहीं तेथें 'सव्व असेंच होईल. उदा.—)

सव्वु वि। (सर्वः अपि।)

किमः काइं-कवणौ वा ॥ ३६७ ॥

अपभ्रंशे किमः स्थाने काइं कवण इत्यादेशौ वा भवतः।

अपभ्रंश भाषेंत किम् (सर्वनामा)च्या स्थानी 'काइं' व 'कवण' हे आदेश विकल्पानें होतात. उदा :—

जइ न सु आवइ दूइ घरु काइं अहो मुहुं तुज्झु।
वयणु जु खंडइ तउ सहिए सो पिउ होइ न मज्झु ॥ १ ॥

(यदि न स आयाति दूति गृहं किं अधो मुखं तव।
वचनं यः खण्डयति तव सखिके स प्रियो भवति न मम ॥)

हे दूती, जर तो (प्रियकर) घरीं येत नसेल, तर तुझें अधोमुख कां? सखी, जो वचन मोडतो तो माझा प्रिय (असणार) नाहीं.

[येथें, किम् चे स्थानीं 'काइँ' हा आदेश आहे.]

काइँ न दूरे देक्खइ। (३४९-१)

[येथें, किम् चा 'काइँ' असा आदेश आहे]

फोडेंति जे हिअडउँ अप्पणउँ ताहँ पराई कवण घृण।
रक्खेज्जहु लोअहो अप्पणा बालहे जाया विसम थण ॥ २ ॥ (३५०-२)

[येथें, किम् चें स्थानीं 'कवण' हा आदेश आहे.]

सुपुरिस कंगुहे अणुहरहिं भण कज्जें कवणेण।
जिवँ जिवँ वड्डत्तणु लहहिं तिवँ तिवँ नवहिँ सिरेण ॥ ३ ॥
(सुपुरुषाः कङ्गोः अनुहरन्ति भण कार्येण केन।
यथा यथा महत्त्व लभन्ते तथा तथा नमन्ति शिरसा ॥)

सत्पुरुष कोणत्या कारणास्तव कंगु (रोपटा) चें अनुकरण करतात, तें सांग. जसजसें महत्त्व प्राप्त होतें तसतसे ते मस्तक खालीं नमवितात

[येथें, किम् चें स्थानीं कवण हा आदेश आहे]

पक्षे। विकल्पपक्षीं (म्हणजे जेव्हा किम् चे स्थानीं 'काइं' आणि 'कवण' हे आदेश होत नाहीत, तेव्हा).—

जइ ससणेही तो मुइअ अह जीवइ निन्नेह।
बिहिं वि पयारेंहिं गइअ धण किं गज्जहि खल मेह ॥ ४ ॥
(यदि सस्नेहा तन्मृता अथ जीवति निःस्नेहा।
द्वाभ्यामपि प्रकाराभ्यां गतिका (गता) धन्या किं गर्जसि खल मेघ ॥)

जर तिचें (माझ्यावर) प्रेम असेल तर ती मेली असणार, जर ती जिवंत असेल तर तिचें (मजवर) प्रेम नाहीं, (एवं च) दोन्ही प्रकारानीं प्रिया (मला) नष्ट झाली; (तेव्हां) हे दुष्ट मेघा, तू (वृथा) गर्जना को करतोस ?

[येथें, काइ व कवण हे दोन्हीहि आदेश नसून 'किम्' चाच उपयोग आहे]

युष्मदः सौ तुहुं ॥ ३६८ ॥

अपभ्रंशे युष्मदः सौ परे तुहुं इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंश भाषेंत प्रथमा एकवचनात युष्मद् (सर्वनामा)चा 'तुहुं' असा आदेश होतो. उदा :—

भमर म रुणझुणि रण्णडइ सा दिसि जोइ म रोइ।
सा मालइ देसंतरिअ जसु तुहुँ मरहि विओइ ॥ १ ॥
(भ्रमर मा रुणझुणशब्दं कुरु अरण्ये तां दिशं विलोक्य मा रुदिहि।

सा मालती देशान्तरिता यस्याः त्वं म्रियसे वियोगे ॥)

भ्रमरा, अरण्यात रुणझुण ध्वनि करू नको, त्या दिशेला पहा, रडू नको. जिच्या वियोगामुळे तू मरत आहेस ती मालती अन्य देशीं आहे

[तुहुँ हें युष्मद्चें प्रथमा एकवचन आहे.]

जस्-शसोस्तुम्हे तुम्हइं ॥ ३६९ ॥

अपभ्रंशे युष्मदो जसि शसि च प्रत्येकं तुम्हे तुम्हइं इत्यादेशौ भवतः।

अपभ्रंशात युष्मद् चे प्रथमा बहुवचन आणि द्वितीया बहुवचन यांमध्यें प्रत्येकीं 'तुम्हे' व 'तुम्हइं' असे आदेश होतात. उदा :—

तुम्हे तुम्हइं जाणह। (यूयं जानीथ।) तुम्ही जाणता.

तुम्हे तुम्हइं पेच्छइ। (युष्मान् प्रेक्षते।) तुम्हाला पहातो.

[येथें, प्रथमा आणि द्वितीया अनेकवचनांत 'तुम्हे' व 'तुम्हइं' हे आदेश आहेत]

वचनभेदो यथासंख्यनिवृत्त्यर्थः।

(सूत्रांत प्रथमा ब. व. आणि द्वितीया ब. व. असा) वचनभेद एवढ्यासाठीं सांगितला आहे कीं प्रथमा व द्वितीया अनेकवचनांत हे आदेश अनुक्रमें होतात, असें समजलें जाऊं नये

टा-ङ्यमा पइं तइं ॥ ३७० ॥

अपभ्रंशे युष्मदः टा ङि अम् इत्येतैः सह पइं तइं इत्यादेशौ भवतः।

अपभ्रंश भाषेंत युष्मद्चे तृतीया ए. व., सप्तमी ए. व. आणि द्वितीया ए. व. यांचे प्रत्ययासह 'पइं' व 'तइं' असे आदेश होतात. उदा :—

टा। तृतीया एकवचनी प्रत्ययासह :—

पइं मुक्काहं वि वरतरु विणिट्टइ पत्तत्तणं न पत्ताणं।
तुह पुणु छाया जइ होज्ज कह वि ता तेहिं पत्तेहिं ॥ १ ॥

[त्वया मुक्तानामपि वरतरो विनश्यति (विणिट्टइ) पत्रत्वं न पत्राणाम्।
तव पुनः छाया यदि भवेत् कथमपि तदा तैः पत्रैः (एव) ॥]

हे सुंदर वृक्षा, तुझ्यापासून सुटे झाले तरी पानांचें पानपण नष्ट होत नाहीं, परंतु तुझी सावलीहि जरी कशी असली तरी त्या पानांमुळेंच.

[येथें, युष्मद्च्या तृतीया एकवचनांत 'पइं' हा आदेश आहे.]

महु हिअडउं तइं ताए तुहुं स वि अन्नें विनडिज्जइ।
पिअ काइं करउं हउं काइं तुहुं मच्छें मच्छु गिलिज्जइ ॥ २ ॥

(मम हृदयं त्वया तया त्वं सापि अन्येन विनाट्यते।
प्रिय किं करोम्यहं किं त्वं मत्स्येन मत्स्यः गिल्यते ॥)

माझें हृदय तू (जिंकले आहेस), निन तुला (जिंकले आहे), आणि तीसुद्धा दुसऱ्याकडून पीडली जात आहे प्रियकरा, मी काय करू? तू काय करणार? माझ्याकडून मासा गिळला जात आहे

[येथे, तृतीया एकवचनात युष्मद् चा 'तइ' हा आदेश आहे]

ङिना। सप्तमी एकवचनी प्रत्ययासह —

पइँ मइँ बेहिँ वि रणगयहिँ को जयसिरि तक्केइ।
केसहिँ लेप्पिणु जमघरिणि भण सुहु को थक्कइ॥ ३॥

(त्वयि मयि द्वयोरपि रणगतयो: को जयश्रियं तर्कयति।
केशैर्गृहीत्वा यमगृहिणीं भण सुखं कस्तिष्ठति॥)

तू व मी दोघेहि रणांगणावर गेल्यावर (दुसरा) कोण (बरे) विजयश्रीची इच्छा करील? यमाच्या पत्नीचे केस धरल्यावर कोण सुखात राहील, तें सांग

[येथें, युष्मद् च्या सप्तमी एकवचनात 'पइँ' हा आदेश आहे]

एव तइ। याचप्रमाणें तइ (आदेश सप्तमी ए. व. मध्ये होतो)

अमा। द्वितीया एकवचनी प्रत्ययासह –

पइँ मेल्लन्तिहेँ महु मरणु मइँ मेल्लन्तहो तुज्झु।
सारस जसु जो वेग्गला सो वि कृदन्तहो सज्झु॥ ४॥

(त्वां मुञ्चन्त्या मम मरणं मां मुञ्चतस्तव।
सारस (यथा) यस्य दूरे (वेग्गल:) स कृतान्तस्य साध्य॥)

(सारस पक्ष्याप्रमाणें) तुला जर मी टाकले तर मी मरेन, मला तू टाकलेस तर तू मरशील, (कारण सारसपक्ष्यांपैकीं) जो सारस जोडीपासून वेगळा असेल तो कृतान्ताच भक्ष्य होतो

[येथें, द्वितीया एकवचनात युष्मद्चा पइँ हा आदेश आहे]

एव तइँ। याचप्रमाणें तइँ (हा आदेश द्वितीया एकवचनात होतो)

भिसा तुम्हेहिँ॥ ३७१॥

अपभ्रंशे युष्मदो भिसा सह तुम्हेहिँ इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंश भाषेत युष्मद् चा तृतीया बहुवचनी प्रत्ययासह 'तुम्हेहिँ' असा आदेश होतो

उदा —

तुम्हेँहिँ अम्हेँहिं ज किअउँ दिट्ठउँ बहुअजणेण।
तं तेवड्डउ समरभरु निज्जिउ एक्कखणेण॥ १॥

1 तइ च उदाहरण – तइँ क न ग। कुमारपालचरित ८ ३४

(युष्माभिः अस्माभिः यत् कृतं दृष्टं बहुकजनेन।
तत् (=तदा) तावन्मात्रः समरभरः निर्जितः एकक्षणेन ॥)

तुम्ही आम्ही जे केलं तें पुष्कळ लोकांनी पाहिलं, त्यावेळीं इतकें मोठं युद्ध (आपण एका क्षणात जिंकले

[येथें, युष्मद्‌च्या तृतीया अनेकवचनांत ' तुम्हेहिं ' असा आदेश आहे]

ङसि-ङस्भ्यां तउ तुज्झ तुध्र ॥ ३७२ ॥

अपभ्रंशे युष्मदो ङसिङस्भ्यां सह तउ तुज्झ तुध्र इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति।

अपभ्रंशांत युष्मद्‌च्या पंचमी ए. व., आणि षष्ठी ए. व. याच प्रत्ययासह तउ, तुज्झ व तुध्र असे तीन आदेश होतात. उदा — (पंचमी ए. व.–)

तउ होंतउ आगदो। तुज्झ होंतउ आगदो। तुध्र होंतउ आगदो।

(त्वत् भवान्[1] आगत।) तुझ्याकडून आला,

षष्ठी। षष्ठी एकवचनी प्रत्ययासह —

तउ गुणसंपइ तुज्झ मदि तुध्र अणुत्तर खन्ति।
जइ उप्पत्ति अन्न जण महिमंडलि सिक्खन्ति ॥ १ ॥

(तव गुणसम्पद् तव मतिं तव अनुत्तरां क्षान्तिम्।
यदि उत्पद्य अन्यजना महीमण्डले शिक्षन्ते ॥)

भूमंडलावर जन्म घेऊन इतरे जनांनी तुझी गुणसंपदा, मति व क्षमा शिकावी

[येथें, तउ, तुज्झ, तुध्र हे युष्मद्‌चे षष्ठी ए. व. चे आदेश आहेत]

भ्यसाम्भ्यां तुम्हहं ॥ ३७३ ॥

अपभ्रंशे युष्मदो भ्यस् आम् इत्येताभ्यां सह तुम्हहं इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंश भाषेत युष्मद्‌च्या पंचमी बहुवचन आणि षष्ठी बहुवचन याच प्रत्ययासह ' तुम्हहं ' असा आदेश होतो. उदा —

तुम्हहं होंतउ आगदो। (युष्मत् भवान् आगत।)
तुमच्याकडून आला

तुम्हहं केरउं धणु। (युष्माकं कृते धनम्।)
तुमच्यासाठीं धन

[येथें, युष्मद्‌च्या पंचमी व षष्ठी अनेकवचनांत ' तुम्हहं ' आदेश आहे]

---

[1] होंतउ ची भवत् अशीहि संस्कृत छाया दिली गेली आहे

तुम्हासु सुपा ॥ ३७४ ॥

अपभ्रंशे युष्मद सुपा सह तुम्हासु इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात युष्मद्‌चा सप्तमी बहुवचनी प्रत्ययासह 'तुम्हासु' असा आदेश होतो उदा —

तुम्हासु ठिअं । (युष्मासु स्थितम् ।) तुमच्यात स्थित

सावस्मदो हउं ॥ ३७५ ॥

अपभ्रंशे अस्मद सौ परे हउं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अस्मद्‌चा प्रथमा एकवचनात 'हउं' असा आदेश होतो उदा —

तसु हउँ कलिजुगि दुल्लहहो । (३३८ १)

[येथें, प्रथमा एकवचनात अस्मद्‌चा हउं हा आदेश आहे]

जस् शसोरम्हे अम्हइं ॥ ३७६ ॥

अपभ्रंशे अस्मदो जसि शसि च परे प्रत्येकं अम्हे अम्हइं इत्यादेशौ भवत ।

अपभ्रंश भाषेत अस्मद्‌च्या प्रथमा बहुवचन व द्वितीया बहुवचन यामध्यें प्रत्येकीं 'अम्हे' व 'अम्हइं' असे आदेश होतात उदा —

अम्हे थोवा रिउ बहुअ कायर एम्व भणन्ति ।
मुद्धि निहालहि गयणयलु कइ जण जोण्ह करन्ति ॥ १ ॥
(वय स्तोका रिपव बहव कातरा एवं भणन्ति ।
मुग्धे निभालय गगनतलं कति जना ज्योत्स्ना कुर्वन्ति ॥)

आपण थोडे, शत्रु जास्त, असें भित्रे (लोक) म्हणतात सुंदरी (मुग्धे), आकाशात पहा (तेथें) किती लोक चांदणें देतात ? (उत्तर–फक्त चंद्रच)

[येथें, प्रथमा अनेकवचनात अस्मद्‌च्या अम्हे आदेश आहे]

अम्बणु लाइवि जे गया पहिअ पराया के वि ।
अवस न सुअहिँ सुहच्छिअहिँ जिवँ अम्हइं तिवँ ते [illegible] ॥ २ ॥
(अम्लत्वं लगयित्वा ये गता पथिका परकीया केऽपि ।
अवश्य न स्वपन्ति सुखासिकायां यथा वय तथा तेऽपि ॥)

प्रेम (अम्लत्व) जोडून जे कोणी परकीय पथिक (प्रवासी) गेले आहेत ते अवश्य आमच्याप्रमाणेंच सुखानें झोपू शकणार नाहीत

[येथें, अस्मद् च्या प्रथमा अनेकवचनात अम्हइं हा आदेश आहे]

[द्वितीया अनेकवचनांत]

अम्हे देक्खइ । अम्हइं देक्खइ । (अस्मान् पश्यति ।) आम्हाला पहातो

[येथें, द्वितीया अनेकवचनात अस्मद् चे अम्हे व अम्हइं हे आदेश आहेत]

वचनभेदो यथासंख्यानिवृत्त्यर्थः ।

(सूत्रात प्रथमा ब. व. आणि द्वितीया ब. व. असा) वचनभेद अशासाठी सांगितला आहे की प्रथमा व द्वितीया अनेकवचनात हे आदेश अनुक्रमे होतात असें मानलें जाऊ नये)

टा ङ्यमा मइं ॥ ३७७ ॥

अपभ्रंशे अस्मदः टा ङि अम् इत्येतैः सह मइं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंश भाषेत अस्मद् चा तृतीया ए. व. सप्तमी ए. व. आणि द्वितीया ए. व. यांचे प्रत्ययासह 'मइं' असा आदेश होतो उदा. —

टा । तृतीया एकवचनी प्रत्ययासह

मइं जाणिउँ पिअ विरहिअहं क वि धर होइ विआलि ।
णवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खयगालि ॥ १ ॥
(मया ज्ञातं प्रिय विरहितानां कापि धरा भवति विकाले ।
केवलं (= परं) मृगाङ्कोऽपि तथा तपति यथा दिनकरः क्षयकाले ॥)

प्रियकरा, मला वाटत होते की विरही जनांना संध्याकाळी काहीतरी आधार (अवलंबन, दुःखनिपात-धरा) मिळतो पण प्रलयकाळी जसा सूर्य तसाच चंद्र (यावेळी) ताप देत आहे

[येथे मइं हें अस्मद् चे तृतीया एकवचनाचें रुप आहे]

ङिना । सप्तमी एकवचनी प्रत्ययासह

पइं मइं बेहिं वि रणगयहिं । (३७० ३)

अमा । द्वितीया एकवचनी प्रत्ययासह —

मइं मेल्लन्तहो तुज्झु । (३७० ४)

अम्हेहिं भिसा ॥ ३७८ ॥

अपभ्रंशे अस्मदो भिसा सह अम्हेहिं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अस्मद् चा तृतीया बहुवचनी प्रत्ययासह 'अम्हेहिं' असा आदेश होतो उदा. —

तुम्हेहिं अम्हेहिं जं किअउँ । (३७१ १)

महु मज्झु ङसि ङस्भ्याम् ॥ ३७९ ॥

अपभ्रंशे अस्मदो ङसिना ङसा च सह प्रत्येकं महु मज्झु इत्यादेशौ भवतः ।

अपभ्रंश भाषेत अस्मद् चें पंचमी एकवचन व षष्ठी एकवचन यांचे प्रत्ययासह प्रत्येकी 'महु' व 'मज्झु' असे आदेश होतात उदा. —

[पचमी एकवचनात :] महु होंतउ गदो । मज्झु होंतउ गदो ।

[मत्त (अथवा) मत् भवान् गत ।) माझ्याकडून गेला

ङसा । षष्ठी एकवचनी प्रत्ययासह :

महु कंतहो॑ बे दोसडा हेल्लि म झंखहि आलु ।
देंतहो॑ हउ पर उव्वरिअ जुज्झंतहो॑ करवालु ॥ १ ॥

(मम कान्तस्य द्वौ दोषौ सखि मा पिधेहि अलीकम् ।
ददत अहं पर उर्वरिता युध्यमानस्य करवाल ॥)

माझ्या प्रियकराचे दोन दोष आहेत, सखी, आरोप दडवू नको जेव्हा तो दान देतो तेव्हा फक्त मी उरते, आणि जेव्हा तो लढतो तेव्हा फक्त तरवार उरते

[येथे, महु हें अस्मद्चे षष्ठी एकवचनाचें रूप आहे]

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हह तणा तो ते मारिअडेण ॥ २ ॥

(यदि भग्ना परकीया तदा (वा तत:) सखि मम प्रियेण ।
अथ भग्ना अस्माक सम्बन्धिन तदा तेन मारितेन ॥)

सखी, जर शत्रूचा पराभव झाला असेल तर तो माझ्या प्रियकराकडून, जर आपला पराभव झाला असेल तर तो (माझा प्रियकर) मारला गेल्यावरच

[येथ, अस्मद्च्या षष्ठी एकवचनात ' मज्झु ' हा आदेश आहे]

अम्हह भ्यसाम्भ्याम् ॥ ३८० ॥

अपभ्रंशे अस्मदो भ्यसा आमा च सह अम्हहं इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अस्मद्चा पचमी बहुवचन आणि षष्ठी बहुवचन याचे प्रत्ययासह 'अम्हह' असा आदेश होतो उदा –(पचमी अनेकवचनात) अम्हहं होंतउ आगदो । (अस्मत् भवान् आगत ।) आमच्याकडून आला

आमा । षष्ठी अनेकवचनी प्रत्ययासह –

अह भग्गा अम्हहं तणा । (३७९ २)

सुपा अम्हासु ॥ ३८१ ॥

अपभ्रंशे अस्मद: सुपा सह अम्हासु इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अस्मद्चा सप्तमी बहुवचनी प्रत्ययासह 'अम्हासु' असा आदेश होतो. उदा —

अम्हासु ठिअं । (अस्मासु स्थितम् ।) आमच्यात स्थित.

त्यादेराद्यत्रयस्य संबन्धिनो हिं न वा ॥ ३८२ ॥

त्यादीनामाद्यत्रयस्य संबन्धिनो बहुत्वर्थेषु वर्तमानस्य वचनस्यापभ्रंशे हिं इत्यादेशो वा भवति ।

धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययांतील (त्यादि) आद्य तिन्हींचें (म्हणजे तृतीय पुरुषी तीन वचनें) संबंधि जें बहुवचन, त्याचा अपभ्रंशात 'हिं' असा आदेश विकल्पानें होतो उदा —

मुह कबरि-बंध तहे सोह धरहिं
 नं मल्लजुज्झु ससिराहु करहिं ।
तहे सहहिं कुरल भमर उल तुलिअ
 नं तिमिरडिम्भ खेल्लन्ति मिलिअ ॥ १ ॥

(मुखकबरीबन्धौ तस्याः शोभां धरतः
 ननु मल्लयुद्धं शशिराहू कुरुतः ।
तस्याः शोभन्ते कुरलाः भ्रमरकुलतुलिताः
 ननु तिमिरडिम्भाः क्रीडन्ति मिलिताः ॥)

तिचें मुख आणि केशबंध (असे) शोभा धारण करतात की जणु चंद्र व राहु मल्लयुद्ध करीत आहेत भ्रमरांच्या समुदायाशी तुल्य अशा तिच्या कुरळ्या केसांच्या बटा (अशा) शोभतात की जणु अंधाराची पिल्लें एकत्र येऊन क्रीडा करीत आहेत

[येथें, धरहिं, करहिं सहहिं ही तृ. पु. अनेकवचनाचीं रूपें आहेत]

मध्यत्रयस्याद्यस्य हिः ॥ ३८३ ॥

त्यादीनां मध्यत्रयस्य यदाद्य वचनं तस्यापभ्रंशे हि इत्यादेशो वा भवति ।

धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययांपैकीं मधल्या तिन्हींच (म्हणजे द्वितीय पुरुषी तीन वचनांचें) जें आद्य (म्हणजे एक-) वचन, त्याचा अपभ्रंशात 'हि' असा आदेश विकल्पानें होतो उदा -

बप्पीहा पिउ पिउ भणवि कित्तिउ रुअहि हयास ।
तुह जलि महु पुणु वल्लहइ बिहुँ वि न पूरिअ आस ॥ १ ॥

(चातक 'पिउ पिउ' (पिबामि पिबामि तसेंच प्रियः प्रियः इति)
 भणित्वा कियद्रोदिषि हताश ।
तव जले मम पुनर्वल्लभे द्वयोरपि न पूरिता आशा ॥)

हे चातका, पिइन पिइन असें म्हणत अरे हताशा, तू किती रडणार ? (आपणा) दोघांचीहि — तुझी पाण्याविषयीची व माझी वल्लभाविषयीची — आशा पुरी होत नाहीं आहे

[येथें रुअहि हें द्वितीय पुरुष एकवचनाचें रूप आहे]

आत्मनेपदे । आत्मनेपदानुसुद्धा (द्वितीय पुरुष एकवचनात 'हि' असा आदेश विकल्पानें होतो) उदा –

बप्पीहा कईं बोल्लिएण निग्घिण वार इ वार ।
सायरि भरिअइ विमलजलि लहहि न एक्कइ धार ॥ २ ॥

(चातक किं कथनेन निर्घृण वारंवारम्
सागरे भृते विमलजलेन लभसे न एकामपि धाराम् ॥)

हे निर्घृण चातका, वारंवार तुला सांगून काय उपयोग ? विमल जलान भरलेल्या सागरातून तुला एक धब (श – धारा) सुद्धा पाणी मिळणार नाहीं

[येथें, लहहि मध्ये द्वि पु एकवचनात ' हि ' आदेश आहे.]

सप्तम्याम् । विध्यर्थीत (सुद्धा) (द्वि पु ए व त हि आदेश होतो) उदा –

आयहिँ जम्महिँ अन्नहिँ वि गोरि सु दिज्जहि कन्तु ।
गय मत्तहँ चत्तङ्कुसह जो अभिडइ हसन्तु ॥३ ॥

(अस्मिन् जन्मनि अन्यस्मिन्नपि गौरि तं दद्या कान्तम् ।
गजानां मत्तानां त्यक्ताङ्कुशानां य सङ्गच्छते हसन् ॥)

हे गौरी, या जन्मात तसेच अन्य जन्मात (मला) तोच प्रियकर द्यावास की जो हसत हसत मानलेल्या व अंकुशाला न जुमानणाऱ्या हत्तींशीं भिडतो

[येथें, दिज्जहि या विध्यर्थी द्वि पु एकवचनात ' हि ' आदेश आहे]

पक्षे । रुअसि । इत्यादि ।

विकल्पपक्षीं (म्हणजे जेथें ' हि ' आदेश होत नाहीं तेथें माहाराष्ट्री प्राकृतप्रमाणें रुप होईल उदा) रुअसि । (रोदिषि) इत्यादि

बहुत्वे हु ॥ ३८४ ॥

त्यादीनां मध्यत्रयस्य सम्बन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमानं यद्वचनं तस्यापभ्रंशे हु इत्यादेशो वा भवति ।

धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययातील मधल्या तीन्हींच संबंधीं जें बहुवचन, त्याचा अपभ्रंशात ' हु ' असा आदेश विकल्पानें होतो उदा –

बलि-अब्भत्थणि महुमहणु लहुईहूआ सोइ ।
जइ इच्छहु वड्डत्तणउ देहु म मग्गहु कोइ ॥ १ ॥

(बले अभ्यर्थने मधुमथनो लघुकीभूत सोपि ।
यदि इच्छथ महत्त्व (वड्डत्तणउ) दत्त मा मार्गयत कमपि ॥)

बळीजवळ याचना करताना तो विष्णु (मधुमथन) सुद्धा लघु झाला (तेव्हा) जर मोठेपणा हवा असेल तर (दान) द्या, (पण) कुणाजवळहि (काहींहि) मागू नका

[येथें इच्छहु या द्वि पु अनकवचनी रूपात 'हु' आदेश आहे]

पक्षे । इच्छह । इत्यादि ।

विकल्पपक्षीं (म्हणजे जेव्हा 'हु' आदेश होत नाहीं तेव्हा नेहमींप्रमाणें रूप होतें उदा) इच्छह । (इच्छथ ।), इत्यादि

अन्त्यत्रयस्याद्यस्य उ ॥ ३८५ ॥

त्यादीनामन्त्यत्रयस्य यदाद्य वचन तस्यापभ्रंशे उ इत्यादेशो वा भवति ।

धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययांपैकीं अन्त्य तीन्हींचे (म्हणजे प्रथम पुरुष ए व , द्वि व , आणि ब व याच) जें आद्य (म्हणजे एक –) वचन, त्याचा अपभ्रंशात 'उ' असा आदेश विकल्पानें होतो उदा –

विहि विणडउ पीडन्तु गह म धणि करहि विसाउ ।
सपइ कड्ढउँ वस जिवँ छुडु अग्घइ ववसाउ ॥ १ ॥
(विधिर्विनाटयतु ग्रहाः पीडयन्तु मा धन्ये कुरु विषादम् ।
सम्पद कर्षामि वेषमिव यदि अर्घति (= स्यात्) व्यवसाय ॥)

दैव विमुख असो, ग्रह पीडा देवोत सुंदरी विषाद करू नको जर व्यवसाय करीन तर वेषाप्रमाणें (मी) सपदा ओढून आणीन

[येथे, कड्ढउ हें प्र पु एकवचनाचें रूप आहे]

बलि किज्जउँ सुअणस्सु । (३३८ १)

[येथें किज्जउँ या प्र पु एकवचनी रूपात 'उ' आदेश आहे]

पक्षे । कड्ढामि । इत्यादि ।

विकल्पपक्षीं (म्हणजे जेथे 'उ' आदेश होत नाहीं तेथें) कड्ढामि (कर्षामि ।) इत्यादि (रूपें होतात)

बहुत्वे हुं ॥ ३८६ ॥

त्यादीनामन्त्यत्रयस्य सबन्धि बहुष्वर्थेषु वर्तमान यद्वचन तस्य हुं इत्यादेशो वा भवति ।

धातूला लागणाऱ्या प्रत्ययातील अन्त्य तीन्हींचें सबधी जें बहुवचन (म्हणजे प्र पु बहुवचन) त्याचा (अपभ्रंशात) हुं' असा आदेश विकल्पान होतो उदा –

खग्गविसाहिउ जहिँ लहहुं पिय तहिँ देसहिँ जाहुं ।
(रणदुब्भिक्खें भग्गाइं विणु जुज्झें न वलाहुं ॥ १ ॥

(खड्गविसाधितं यत्र लभामहे तत्र देशे यामः ।
रणदुर्भिक्षेण भग्नाः विना युद्धेन न वलामहे ॥)

प्रियकरा, जेथें तरवारीला काम मिळेल त्या देशीं जाऊ या रणरूपी दुर्भिक्षानें आपण पीडित आहोंत, युद्धाविना आपण (सुखी) राहू शकणार नाहीं

[येथें, ल्हहु, जाहु, व वगहु या प्र पु अनेकवचनी रूपात '[illegible]' आदेश आहे]

पक्षे । लहिमु । इत्यादि ।

विकल्पपक्षीं (उदाहरण) लहिमु । (लभामहे ।), इत्यादि

हि-स्वयोरिदुदेत् ॥ ३८७ ॥

पञ्चम्या हिस्वयोरपभ्रंशे इ उ ए इत्येते त्रय आदेशा वा भवन्ति ।

आज्ञार्थी(पचमी)च्या (द्वि पु ए व) हि आणि स्व या प्रत्ययांचे अपभ्रंशात इ, उ व ए असे तीन आदेश विकल्पानें होतात उदा –

इत् । 'इ' [illegible] आदेश झाला असतां (उदाहरण) –

कुञ्जर सुमरि म सलइउ सरला सास म मेल्लि ।
कवल जि पाविय विहिवसिण ते चरि माणु म मेल्लि ॥ १ ॥

(कुञ्जर स्मर मा सल्लकी सरलान् श्वासान् मा मुञ्च ।
कवला ये प्राप्ता विधिवशेन तांश्चर मानं मा मुञ्च ॥)

हे हत्ती, सल्लकी (वृक्षा)ची आठवण करू नको दीर्घ सुस्कारे सोडू नको, दैववशात् मिळालेले घास खा मान सोडू नको

[येथें, सुमरि, मेल्लि, चरि या रूपात 'इ' आदेश आहे]

उत् । 'उ' [illegible] आदेश झाला असतां (उदाहरण) –

भमरा एत्थु वि लिम्बडइ के [illegible] दियहडा विलम्बु ।
घणपत्तलु छायाबहुलु फुल्लइ जाम कयम्बु ॥ २ ॥

(भ्रमर अत्रापि निम्बके कति (चित्) दिवसान् विलम्बस्व ।
घनपत्रवान् छायाबहुलो फुल्लति यावत्कदम्ब ॥)

हे भ्रमरा, दाट पानें व छाया असणारा कदंब (वृक्ष) फुलेपर्यंत या लिंबाचे वृक्षावर काहीं दिवस काढ

[येथें, विलम्बु या रूपात 'उ' आदेश आहे]

एत् । 'ए' [illegible] आदेश झाला असतां (उदाहरण) –

प्रिय एम्वहिं करे सेल्लु करि छड्डहि तुहुँ करवालु ।
[illegible] कावालिय बप्पुडा लेहिँ अभग्गु कवालु ॥ ३ ॥

(प्रिय इदानीं कुरु भल्लं करे त्यज त्वं करवालम् ।
येन कापालिका वराका लान्ति अभग्नं कपालम् ॥)

प्रियकरा, आता हातात भाला देव, तरवार टाकून दे म्हणजे बिचाऱ्या कापालिकांना (निदान) न फुटलेले कपाल (भिक्षेसाठी) मिळेल

[येथे, करे मध्ये 'ए' आदेश आहे]

पक्षे । सुमरहि । इत्यादि ।

विकल्पपक्षी (म्हणजे जेव्हा हे आदेश होत नाहीत, तेव्हा) सुमरहि । (स्मर ।), इत्यादि

वत्स्यति–स्यस्य सः ॥ ३८८ ॥

अपभ्रंशे भविष्यदर्थविषयस्य त्यादेः स्यस्य सो वा भवति ।

अपभ्रंशात धातूला लागणाऱ्या भविष्यार्थक प्रत्ययात 'स्य' चा स विकल्पाने होतो, उदा –

दिअहा जंति झडप्पडहिं पडहिं मनोरह पच्छि ।
जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करतु म अच्छि ॥ १ ॥

(दिवसा यान्ति वेगैः (झडप्पडहिं) पतन्ति मनोरथाः पश्चात् ।
यदस्ति तन्मान्यते भविष्यति (इति) कुर्वन् मा आस्व ॥)

दिवस झटपट जातात मनोरथ मागे पडतात (म्हणून) जे आहे ते स्वीकारावे (मानावे), 'होईल' असे म्हणत (स्वस्थ) बसू नको

[येथे, 'होसइ' या रूपात 'स' झाला आहे]

पक्षे । होहिइ ।

विकल्पपक्षी (उदा) होहिइ । (भविष्यति ।)

क्रिये कीसु ॥ ३८९ ॥

क्रिये इत्येतस्य क्रियापदस्यापभ्रंशे कीसु इत्यादेशो वा भवति ।

'क्रिये' या क्रियापदाचा अपभ्रंशात 'कीसु' असा आदेश विकल्पाने होतो उदा –

संता भोग जु परिहरइ तसु कंतहो बलि कीसु ।
तसु दइवेण वि मुंडियउँ जसु खल्लिहडउँ सीसु ॥ १ ॥

(सतो भोगान् यः परिहरति तस्य कान्तस्य बलिं क्रिये ।
तस्य दैवेनैव मुण्डितं यस्य खल्वाटं शीर्षम् ॥)

असणाऱ्या भोगाचा त्याग करणाऱ्या प्रियकराची मी पूजा करते ज्याच्या डोक्याला टक्कल पडले आहे, त्याचे दैवानेच मुण्डन केले आहे

[येथे, क्रिय चा "कीसु" हा आदेश आहे]

पक्षे । साध्यमानावस्थात् क्रिये इति संस्कृतशब्दादेष प्रयोगः ।

बलि किज्जउँ सुअणस्सु । (३३८ १)

विकल्पपक्षीं (उदाहरण) यति क्रिजउं सुअणस्सु।

साध्यमान-अवस्थेतील 'क्रिये' या संस्कृत शब्दावरून हा प्रयोग आहे

भुवः पर्याप्तौ हुच्चः ॥ ३९० ॥

अपभ्रंशे भुवो धातोः पर्याप्तावर्थे वर्तमानस्य हुच्च इत्यादेशो भवति ।

पर्याप्ति[1] या अर्थी असणाऱ्या भू धातूचा अपभ्रंशात

'हुच्च' असा आदेश होतो उदा –

अइतुंगत्तणु जं थणहं सो छेयउ न हु लाहु।

सहि जइ केवँइ तुडिवसेॅण अहरि पहुच्चइ नाहु ॥ १ ॥

(अतितुङ्गत्वं यत्स्तनयोः स च्छेदकः न खलु लाभः ।

सखि यदि कथमपि त्रुटिवशेन अधरे प्रभवति नाथ ॥)

स्तनाच जें अति तुंगत्व तें लाभ नसून तोटाच (छेदक–हानि) आहे (कारण) हे सखी, प्रियकर मोठ्या प्रयास व विलंबानं अधरांप्रत पोचतो

[येथें, पहुच्चइ मध्ये भू चा हुच्च आदेश झालेला आहे]

ब्रूगो ब्रुवो वा ॥ ३९१ ॥

अपभ्रंशे ब्रू गो धातोर्ब्रुव इत्यादेशो वा भवति।

अपभ्रंशात ब्रू धातूचा 'ब्रुव' असा आदेश विकल्पानें होतो उदा –

ब्रुवह सुहासिउ किं पि। (ब्रूत सुभाषितं किमपि।) कोणतं तरी सुभाषित सांगा

[येथ, 'ब्रुवह' मध्ये ब्रूचा 'ब्रुव' आदेश आहे]

पक्षे। विकल्पपक्षीं (ब्रू चा ब्रोप्प असा आदेश होतो उदा –)

इत्तउँ ब्रोप्पिणु सउणि ठिउ पुणु दूसासणु ब्रोप्पि

तो [redacted] आणउँ एहो हरि जइ महु अग्गइ ब्रोप्पि ॥ १ ॥

(इयत् उक्त्वा शकुनिः स्थितः पुनर्दुःशासन उक्त्वा।

तदा अहं जानामि एष हरिः यदि ममाग्रत उक्त्वा ॥)

(दुर्योधन म्हणतो –) इतकें बोलून शकुनि थांबला (तितकेंच) बोलून दुःशासन थांबला, (मग) मला कळलें कीं (बोलायचे तें) बोलून हा हरि (श्रीकृष्ण) माझ्यापुढें (उभा राहिला)

[येथें, ब्रोप्पिणु ब्रोप्पि हीं ब्रू चीं अपभ्रंशातील त्वयन्ताचीं रूपें आहेत]

---

१ समर्थ असणें, प्रभावी असणं या अर्थी

व्रजेर्वुञ ॥ ३९२ ॥

अपभ्रंशे व्रजतेर्धातोर्वुञ इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात व्रज् धातूचा ' वुञ ' असा आदेश होतो उदा –

वुञइ । (व्रजति ।) वुञेप्पि । वुञेप्पिणु । (व्रजित्वा ।) जातो जाऊन

दृशेः प्रस्स ॥ ३९३ ॥

अपभ्रंशे दृशेर्धातोः प्रस्स इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात दृश् धातूचा ' प्रस्स ' असा आदेश होतो उदा –

प्रस्सदि । (पश्यति ।) पहातो

ग्रहेर्गृण्ह ॥ ३९४ ॥

अपभ्रंशे ग्रहेर्धातोर्गृण्ह इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात ग्रह् धातूचा ' गृण्ह ' असा आदेश होतो उदा –

पढ गृण्हेप्पिणु व्रतु ।
(पठ गृहीत्वा व्रतम् ।)
व्रत घेऊन पठन कर

तक्ष्यादीनां छोल्लादयः ॥ ३९५ ॥

अपभ्रंशे तक्षिप्रभृतीनां धातूनां छोल्ल इत्यादय आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशात तक्ष् प्रभृति धातूंचे छोल्ल इत्यादि आदेश होतात उदा –

जिवँ तिवँ तिक्खा लेवि कर जइ ससि छोल्लिज्जन्तु ।
तो जइ गोरिहे मुहकमलि सरिसिम का वि लहन्तु ॥ १ ॥
(यथा तथा तीक्ष्णान् लात्वा करान् यदि शशी अतक्ष्यत ।
तदा जगति गौर्या मुखकमलेन सदृशतां कामपि अलप्स्यत ॥)

कसेंहि करून जर तीक्ष्ण किरण काढून (घेऊन) चंद्राला तासला असता, तर ही
जगात गौरीच्या मुखकमलाशी थोडेसें सादृश्य त्याला लाभलें असतें

[येथें, छोल्ल हा तक्ष् चा आदेश आहे]

आदिग्रहणाद् देशीषु ये क्रियावचना उपलभ्यन्ते ते उदाहार्याः ।

(सूत्रातील) ' आदि ' शब्दामुळें देशी भाषेंत जे क्रियावाचक शब्द आहेत ते उदा
हरणें म्हणून घ्यावयाचे (उदा –)

चूडुल्लउ चुण्णीहोइ सइ मुद्धि कवोलि निहित्तउ ।
सासानलजालझलक्कियउ वाहसलिलसंसित्तउ ॥ २ ॥
(कङ्कणं चूर्णीभवति स्वयं मुग्धे कपोले निहितम् ।
श्वासानलज्वालासंतप्तम् बाष्पजलसंसिक्तम् ॥)

सुंदरी, गालावर ठेवलेलें, श्वासरूपी अग्नीच्या ज्वाळांनीं तापलेलें व अश्रुजलानें भिज-लेलें कंकण आपण होऊनच चूर्ण होतें आहे

[येथें, झलक्क हा तापय् चा आदेश आहे]

अब्भडवंचिउ बे पयइं पेम्मु निअत्तइ जावँ ।
सव्वासणरिउसंभवहो कर परिअत्ता तावँ ॥ ३ ॥

(अनुगम्य द्वे पदे प्रेम निवर्तते यावत् ।
सर्वाशनरिपुसंभवस्य कराः परिवृत्ता तावत् ॥)

जेव्हां प्रेम (प्रिया) दोन पावलें जाऊन परतलें, तेव्हा सर्व खाणाऱ्या (अग्नी) चा जो शत्रु (म्हणजे पाणी, समुद्र), त्यापासून निर्माण झालेला जो चंद्र, त्याचे किरण परावृत्त होऊ लागले

[येथें, अब्भडवंचिउ हा 'अनुगम्य' चा आदेश आहे]

हिअइ खुडुक्कइ गोरडी गयणि घुडुक्कइ मेहु ।
वासारत्तिपवासुअहं विसमा संकडु एहु ॥ ४ ॥

(हृदये शल्यायते गौरी गगने गर्जति मेघः ।
वर्षारात्रप्रवासिकानां विषमं संकटमेतत् ॥)

हृदयात सुंदरी शल्याप्रमाणें (त्रास देत) आहे आकाशांत मेघ गर्जत आहे पाव-साळ्यात प्रवासास निघणाऱ्यांना हें मोठें संकट आहे

[येथें 'खुडुक्कइ' हा शल्यायते याचा, व 'घुडुक्कइ' हा गर्जति याचा आदेश आहे]

अम्मि पओहर वज्जमा निच्चु जे॑ संमुह थंति ।
महु कंतहो॑ समरंगणइ गयघड भज्जिउ जंति ॥ ५ ॥

(अम्ब पयोधरौ वज्रमयौ नित्यं यौ संमुखौ तिष्ठतः ।
मम कान्तस्य समराङ्गणके गजघटाः भङ्क्तुं यान्ति ॥)

आई, (हे माझे) स्तन वज्रमय आहेत (कारण) ते नेहमीं माझ्या प्रियकरासमोर असतात, व रणांगणावर गजसमूह नष्ट करण्यास जातात

[येथें, या हा स्था चा आदेश आहे]

पुत्तें जाएँ कवणु गुणु अवगुणु कवणु मुएण ।
जा बप्पीकी भुंहडी चंपिज्जइ अवरेण ॥ ६ ॥

(पुत्रेण जातेन को गुणः अपगुणः को मृतेन ।
यत् पैतृकी (बापीकी) भूमिः आक्रम्यतेऽपरेण ॥)

[येथे, सुध मध्ये ध चा ध झाला आहे]

तथपफानां दधबभाः । त, थ, प, फ याचे द, ध, ब, भ –

सवधु करेप्पिणु कधिदु मइँ तसु पर सभलउँ जम्मु ।
जासु न चाउ न चारहडि न य पम्हट्ठउ धम्मु ॥ ३ ॥

(शपथं कृत्वा कथितं मया तस्य परं सफलं जन्म ।
यस्य न त्यागः न च आरभटी न च प्रमृष्टः धर्मः ॥)

शपथ घेऊन मी सांगितलें– ज्याचा त्याग (दानशूरता) पराक्रम (आरभटी), आणि धर्म नष्ट झालेला नाहीं त्याचा जन्म संपूर्ण सफल झाला आहे

[येथें, सवधु मध्यें थ चा ध आणि प चा ब झाला आहे कधिदु मध्ये थ चा ध झाला आहे, व त चा द झालेला आहे सभलउँ मध्यें फ चा भ झालेला आहे]

अनादाविति किम्। (सूत्रात) 'अनादि असता' असें का म्हटलें आहे ? (कारण जर अनादि नसेल तर हा नियम लागणार नाहीं उदा –)

सवधु करेप्पिणु । अत्र कस्य गत्वं न भवति ।

यथ, करेप्पिणु मधील क अनादि नसल्याने त्या क चा ग होत नाहीं

स्वरादिति किम्। (सूत्रात) स्वरापुढे असें का म्हटलें आहे ? (कारण स्वरापुढें नसल्यास हा नियम लागणार नाहीं उदा –)

गिलि गिलि राहु मयंकु ।

[येथें, मयंकु मध्यें क हा स्वरापुढे नसून ङ् या व्यंजनापुढे आहे, त्यामुळे येथें क चा ग होत नाहीं]

असंयुक्तानामिति किम्। (सूत्रात) असंयुक्त असणाऱ्यांचा' असें का म्हटलें आहे ? (कारण असंयुक्त नसल्यास हा नियम लागणार नाहीं उदा –)

एक्कहिं अक्खिहिं सावणु । (३५७ २)

[येथें, क असंयुक्त नसल्यानें त्याचा ग होत नाहीं]

प्रायोधिकारात्क्वचिन्न भवति ।

प्रायोधिकारामुळें क्वचित् (क इत्यादींचें स्थानीं ग इत्यादि) होत नाहीं उदा –

जइ केवँइ पावीसु पिउ अकिआ कुड्डु करीसु ।
पाणिउ नवइ सरावि जिवँ सव्वंगें पइसीसु ॥ ४ ॥

(यदि कथंचित् प्राप्स्यामि प्रियं अकृतं कौतुकं करिष्यामि ।
पानीयं नवके शरावे यथा सर्वाङ्गेण प्रवेक्ष्यामि ॥)

जर कदाचित् प्रियकर मला भेटेल तर पूर्वी (कधीहि) न केलेलें असें काहीतरी कौतुक मी करीन नवीन मडक्यात जसें पाणी सर्वत्र शिरतें तशी मी सर्वांगानें (त्या प्रियकरांत) शिरेन

[येथें 'अकिआ,' 'नवइ' या शब्दामध्यें क चा ग झालेला नाहीं]

उअ कणिआरु पफुल्लिअउ कचणकतिपयासु ।
गोरीवयणविणिज्जिअउ न सेवइ वणवासु ॥ ५ ॥

(पश्य कर्णिकार प्रफुल्लित काञ्चनकान्तिप्रकाश ।
गौरीवदननिर्जितक ननु सेवते वनवासम् ॥)

सोन्यासारख्या कांतीनें चमकणारा फुललेला कर्णिकार वृक्ष पहा जणु सुंदरीच्या मुखानें जिंकल्यामुळें तो वनात रहात आहे (वनवास सेवीत आहे)

[येथें कणिआरु मध्यें क चा ग झालेला नाहीं पफुल्लिअउ या शब्दात फ चा भ झालेला नाही °पयासु या शब्दामध्यें क चा ग झालेला नाहीं आणि विणिज्जिअउ या शब्दात त चा द झालेला नाहीं]

मोनुनासिको वो वा ॥ ३९७ ॥

अपभ्रंशेनादौ वर्तमानस्यासंयुक्तस्य मकारस्य अनुनासिको वकारो वा भवति ।

अपभ्रंश भाषेंत अनादि असणाऱ्या असंयुक्त मकाराचा अनुनासिक वकार (म्हणजे वँ) विकल्पानें होतो उदा० –

कवँलु कमलु (कमलम्) भवँरु भमरु (भ्रमरः)

लाक्षणिकस्यापि ।

लाक्षणिक (मकाराचा सुद्धा अनुनासिक वकार होतो उदा० –)

जिवँ (जिम) तिवँ (तिम), जेवँ (जेम) [1]तेवँ (तेम)

अनादावित्येव ।

(म) अनादि असतानाच (हा नियम लागतो मकार अनादि नसल्यास हा नियम लागत नाहीं उदा० –)

मयणु । (मदन ।)

[येथें मकार अनादि नसल्यानें म चा वँ झालेला नाहीं]

असंयुक्तस्येत्येव ।

(मकार) असंयुक्त असतानाच (हा नियम लागतो मकार संयुक्त असल्यास हा नियम लागत नाहीं उदा० –)

---

१ सूत्र ४०१ पहा

तसु पर सभलउ जम्मु । (३९६ ३)

[यथें, मरार असंयुक्त नसल्यानें त्याचा वें होत नाहीं]

घाघो रो लुक् ॥ ३९८ ॥

अपभ्रंशे संयोगादधो वर्तमानो रेफो लुग् वा भवति ।

अपभ्रंशात जोडाक्षरातील नंतर असणाऱ्या रेफाचा (र् चा) लोप विकल्पानें होतो उदा —

जइ केवँइ पावीसु पिउ । (३९६ ४)

[यथें, पिउ (प्रिय) मध्यें प्रिय मधील रेफाचा लोप झाला आहे]

पक्षे । विकल्पपक्षीं (म्हणजे रेफाचा लोप झाला नाहीं तर रेफ तसाच रहातो उदा –)

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु प्रियेण । (३७९ २)

[येथें प्रियण मध्यें रेफाचा लोप झालेला नाहीं]

अभूतोऽपि क्वचित् ॥३९९ ॥

अपभ्रंशे क्वचिदविद्यमानोऽपि रेफो भवति ।

अपभ्रंशात क्वचित् (मुळातील जोडाक्षरात) रेफ नसताहि रेफ यतो उदा —

व्रासु महारिसि एँउ भणइ जइ सुइसत्थु पमाणु ।
मायहं चलण नवंताहं दिविदिवि गंगाण्हाणु ॥ १ ॥

(व्यासमहर्षि एतद् भणति यदि श्रुतिशास्त्रं प्रमाणम् ।
मातृणां चरणौ नमतां दिवसे दिवसे गङ्गास्नानम् ॥)

महर्षि व्यास असें म्हणतात – जर वेद व शास्त्र प्रमाण असेल तर मातेचे चरण वंदन करणाऱ्यांना दररोज गंगास्नान घडत

[यथें मूळ व्यास शब्दात रेफ नसताना व्रासु मध्यें रेफ आलेला आहे]

क्वचिदिति किम् । (सूत्रात) क्वचित् असें कां म्हटलें आहे ?

(कारण कधीं कधीं असा रेफ येत नाहीं उदा —)

वासेण वि भारहखम्भि बद्ध ।

(व्यासेनापि भारतस्तम्भे बद्धम् ।)

व्यासानें सुद्धा भारतस्तंभात सांगितलें आहे

[येथ वास मध्यें रेफ आलेला नाहीं]

आपद्विपत्संपदां द इः ॥ ४०० ॥

अपभ्रंशे आपद्, विपद्, व संपद् इत्येतेषां दकारस्य इकारो भवति ।

अपभ्रंशात आपद्, विपद्, व संपद् या (शब्दा) च्या (अन्त्य) दकाराचा इकार होतो उदा :–

अणउ करतहो पुरिसहो आवइ आवइ।
(अनर्थं कुर्वतः पुरुषस्य आपद् आयाति।)
वाइट (कर्म) करणाऱ्या पुरुषावर आपत्ति येते
[येथें, आवइ मध्यें दकाराचा इकार झालेला आहे]
विवइ। (विपद्।) संपइ। (सम्पद्।)

प्रायोधिकारात्। प्रायोधिकारामुळें (कधीं कधीं या शब्दात दकाराचा इकार होत नाहीं उदा –)

गुणहिँ न संपय कित्ति पर। (३३५१)
[येथें, संपय मध्यें दकाराचा इकार झालेला नाहीं]

कथं-यथा-तथां थादेरेमेमेहेधा डित ॥ ४०१ ॥

अपभ्रंशे कथं यथा तथा इत्येषां थादेरवयवस्य प्रत्येकम्
एम इम इह इध इत्येते डितश्चत्वार आदेशा भवन्ति।

अपभ्रंशात कथ, यथा, तथा या (शब्दा) च्या थादि अवयवाचे प्रत्येकी एम, इम, इह, इध असे चार डित् आदेश [1]होतात उदा —

केम समप्पउ दुट्ठु दिणु किध रयणी छुडु होइ।
नववहुदंसणलालसउ वहइ मणोरह सोइ ॥ १ ॥
(कथं समाप्यतां दुष्टं दिनं कथं रात्रिः शीघ्रं (छुडु) भवति।
नववधूदर्शनलालसकः वहति मनोरथान् सोऽपि ॥)

दुष्ट दिवस कसा संपेल? रात्र लौकर कशी होईल? नववधूला भेटण्यास उत्सुक झालेला तो (असे) मनोरथ करतो
[येथें, कथम् चे केम व किध हे आदेश झालेले आहेत]

ओ गोरीमुहनिज्जिअउ वद्दलि लुक्कु मियङ्कु।
अन्नु वि जो परिहवियतणु सो किवँ भवँइ निसङ्कु ॥ २ ॥
(ओ गौरीमुखनिर्जितकः वार्दले निलीनः मृगाङ्कः।
अन्योऽपि यः परिभूततनुः स कथं भ्रमति निःशङ्कम् ॥)

---

१ म्हणजे – कथम्–केम (केवँ), किम (किवँ), किह, किध, यथा–जेम, (जेवँ), जिम (जिवँ), जिह, जिध, तथा–तेम (तेवँ) तिम (तिवँ), तिह, तिध

सखी म्हणते (की)–सुंदरीच्या मुखाने जिंकल्याने चंद्र ढगांआड दडत आहे. ज्याचे शरीर पराभूत झाले आहे असा दुसरा कोणीहि निःशंकपणे कसा वावरेल?

[येथे कथम् चा किंवँ (किम) असा आदेश झाला आहे]

बिंबाहरि तणु रयणवणु किह ठिउ सिरिआणंद ।
निरुवमरसु पिएं पिअवि जणु सेसहो दिण्णी मुद्द ॥ ३ ॥
(बिम्बाधरे तन्व्या रदनव्रणः कथं स्थितः श्रीआनन्द ।
निरुपमरसं प्रियेण पीत्वेव शेषस्य दत्ता मुद्रा ॥)

आनंदा, सुंदरीच्या बिंबाधरावर दंत–व्रण कसा (राहिलेला) आहे? (उत्तर –) अनुपम रस पिऊन प्रियकराने जणु उरलेल्यावर मुद्रा केली आहे.

[येथे कथं चा किह असा आदेश झाला आहे]

भण सहि निहुअउँ तेवँ मइ जइ पिउ दिट्ठु सदोसु ।
जेवँ न जाणइ मज्झु मणु पक्खावडिअं तासु ॥ ४ ॥
(भण सखि निभृतकं तथा मयि यदि प्रियः दृष्टः सदोषः ।
यथा न जानाति मम मनः पक्षापतितं तस्य ॥)

सखी, माझा प्रियकर मजशी सदोष असेल तर तू मला (तू) गुप्तपणे अशा प्रकारें सांग की त्याचे ठिकाणी पक्षपाती असणारे माझें मन त्याला कळणार नाहीं.

[येथे तथा चा तेवँ (तेम) व यथा चा जेवँ (जेम) असा आदेश आहे]

जिवँ जिवँ वंकिम लोअणहं ।
तिवँ तिवँ वम्महु निअयसर ॥ (३४४.१)

[येथे यथा चा जिवँ (जिम) व तथा चा तिवँ (तिम) आदेश झाला आहे]

मइँ जाणिउ प्रिय विरहिअहं कवि धर होइ विआलि ।
नवर मिअंकु वि तिह तवइ जिह दिणयरु खयगालि ॥ (३७७.१)

[येथे, तथा चा तिह व यथा चा जिह असे आदेश झाले आहेत]

एवं तिधजिधावुदाहार्यौ ।

याचप्रमाणें तिध व जिध यांची उदाहरणें घ्यावयाची[1]

यादृक्तादृक्कीदृगीदृशां दादेर्डेहः ॥ ४०२ ॥

अपभ्रंशे यादृगादीनां दादेरवयवस्य डित् एह इत्यादेशो भवति ।

---

1 उदा –जिध तिध तोडहि कम्मु । कुमारपालचरित ८.४९

अपभ्रंशात यादृक् इत्यादि शब्दाच्या द आदि अवयवाचा डित् ‘एह’ असा आदेश होतो उदा० —

मइं भणियउ बलिराय तुहुं केहउ मग्गणु एहु ।
जेहु तेहु न वि होइ वढ सइं नारायणु एहु ॥ १ ॥
(मया भणितः बलिराज त्वं कीदृग् मार्गण एषः ।
यादृक्तादृग् नापि भवति मूर्ख स्वयं नारायण ईदृक् ॥)

हे बलिराजा हा कसला याचक आहे हें मी तुला सांगितलें होतें मूर्खा, हा असला तसला कोणी नसून हा प्रत्यक्ष स्वतः नारायण आहे

[येथें, केहउ (कीदृक्), जेहु (यादृक्) तेहु (तादृक्), व एहु (ईदृक्) असे आदेश आहेत]

अतां डइसः ॥ ४०३ ॥

अपभ्रंशे यादृगादीनामदन्तानां यादृशतादृशकीदृशेदृशानां दादेरवयवस्य डित् अइस इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात अदन्त (अकारान्त) यादृश[1] इत्यादि शब्दाच्या – यादृश, तादृश, कीदृश, ईदृश या शब्दाच्या – द – आदि अवयवाचा डित् ‘अइस’ असा आदेश होतो उदा० —

जइसो । तइसो । कइसो । अइसो ।
(यादृशः । तादृशः । कीदृशः । ईदृशः ।)
जसला तसला कसला असला

यत्रतत्रयोस्त्रस्य डिदेत्थ्वत्तु ॥ ४०४ ॥

अपभ्रंशे यत्रतत्रशब्दयोस्त्रस्य एत्थु अत्तु इत्येतौ डितौ भवतः ।

अपभ्रंशात यत्र व तत्र या शब्दांतील ‘त्र’चे एत्थु व अत्तु असे डित्[2] होतात उदा० —

जइ सो घडदि प्रयावदी केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।
जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि भण तो तहि सारिक्खु ॥ १ ॥
(यदि स घटयति प्रजापतिः कुत्रापि लात्वा शिक्षाम् ।
यत्रापि तत्रापि अत्र जगति भण तदा तस्याः सदृशीम् ॥)

---

१ यादृश् इत्यादिवरून अपभ्रंशात अकारान्त यादृश इत्यादि शब्दांच्या
२ यत्र — जेत्थु, जत्तु, तत्र — तेत्थु, तत्तु

जर तो प्रजापति कोठून तरी शिक्षण मिळवून (प्रजा) निर्माण करीत असेल तर या जगात येथें तेथें तिच्यासारखी कोण आहे, तें सांग

[येथें यत्र चा जेत्थु व तत्र चा तेत्थु असा आदेश आहे]

जत्तु ठिदो । तत्तु ठिदो ।

(यत्र स्थितः । तत्र स्थितः)

जेथें राहिला तेथें राहिला

[येथें, यत्र चा जत्तु व तत्र चा तत्तु असा आदेश आहे]

एत्थु कुत्रात्र ॥ ४०५ ॥

अपभ्रंशे कुत्र अत्र इत्येतयोस्त्रशब्दस्य डित् एत्थु इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात कुत्र आणि अत्र या शब्दातील 'त्र' चा डित् 'एत्थु' असा आदेश होतो उदा –

केत्थु वि लेप्पिणु सिक्खु ।

जेत्थु वि तेत्थु वि एत्थु जगि (४०४ १)।

[येथें कुत्र चा केत्थु व अत्र चा एत्थु असे आदेश झालेले आहेत]

यावत्तावदोर्वादेर्म उं महिं ॥ ४०६ ॥

अपभ्रंशे यावत्तावदित्यव्यययोर्वकारादेरवयवस्य म उं महिं इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशात यावत् आणि तावत् या अव्ययातील वकारादि अवयवाचे म, उं, महिं असे तीन आदेश होतात उदा –

जाम न निवडइ कुम्भयडि सीहचवेडचडक्क ।

ताम समत्तहं मयगलहं पइ पइ वज्जइ ढक्क ॥ १ ॥

(यावत् न निपतति कुम्भतटे सिंहचपेटाचटात्कारः ।

तावत् समस्तानां मदकलानां (गजानां) पदे पदे वाद्यते ढक्का ॥)

(तसेंच म चा वँ होऊन जावँहि आणि तावँहि असें होऊं शकतें)

जोंपर्यंत सिंहाच्या पंजाचा तडाखा गंडस्थळावर पडला नाहीं तोंपर्यंतच पावलोंपावलीं सर्व मदोन्मत्त हत्तींचा नगारा वाजत असतो

---

१ यावत्–जाम (जावँ), जाउं, जामहिं तावत्–ताम (तावँ), ताउं, तामहिं

[येथे, यावत् चा जाम, व तावत् चा ताम, असे आदेश आहेत]

तिलहँ तिलत्तणु ताउँ पर जाउँ न नेह गलन्ति ।
नेहि पणट्ठइ ते च्चि तिल तिल फिट्टवि खल होंति ॥ १ ॥
(तिलाना तिलत्व तावत् परं यावत् न स्नेहा गलन्ति ।
स्नेहे प्रनष्टे ते एव तिला तिला भ्रष्टा खला भवन्ति ॥)

जोंपर्यंत तेल काढलेलें नाही तोंपर्यंत तिळांचें तिळपण तेल निघून जाताच ते तिळ तिळ न रहाता खल (पेंड, दुष्ट) होतात

[येथे, तावत् चा ताउ, व यावत् चा जाउ, असा आदेश झाला आहे]

जामहिँ विसमी कज्जगइ जीवँह मज्झे एइ ।
तामहिँ अच्छउ इयरु जणु सुअणु वि अंतरु देइ ॥ २ ॥
(यावद् विषमा कार्यगति जीवाना मध्ये आयाति ।
तावद् आस्तामितर जन सुजनोऽप्यन्तर ददाति ॥)

जेव्हा जीवावर विषम कार्यगति येते, तेव्हा इतरे जन राहू देत (पण) सुजनसुद्धा अंतर देतो

[यथ, यावद् चा जामहिँ, व तावद् चा तामहिँ, असे आदेश झालेले आहेत]

वा यत्तदोतोर्डेवड ॥ ४०७ ॥

अपभ्रंशे यद् तद् इत्येतयोरत्वन्तयोर्यावत्तावतोर्वकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ।

अपभ्रंशात यद् आणि तद् यापासून बनणाऱ्या अतु प्रत्ययान्त यावद् व तावद् यांच्या वकारादि अवयवाचा डित् ‘ एवड ’ असा आदेश विकल्पानें होतो उदा —

जेवडु अंतरु रावणरामहँ तेवडु अंतरु पट्टणगामहँ ।
(यावद् अन्तर रावणरामयो तावद् अन्तर पत्तनग्रामयो ।)

जितकें अंतर राम व रावण यात तितकें अंतर गाव व नगर यात

[येथ, यावत् चा जेवड, आणि तावत् चा तेवड, असे आदेश झालेले आहेत]

पक्षे । विकल्पपक्षीं (म्हणजे यावद्, तावद् चे जेव्हा जेवड, तेवड असे आदेश होत नाहीत, तेव्हां जेत्तुल, तेत्तुल असे आदेश होतात उदा —)

जेत्तुलो । तेत्तुलो ।

वेदं – किमोर्यादे ॥ ४०८ ॥

अपभ्रंशे इदं किम् इत्येतयोरत्वन्तयोरियत्कियतोर्यकारादेरवयवस्य डित् एवड इत्यादेशो वा भवति ।

अपभ्रंशात इदम् व किम् यापासून बनणाऱ्या अतु प्रत्ययान्त इयत् आणि कियत् याच्या यकारादि अवयवाचा डित् 'एवड' असा आदेश विकल्पाने होतो उदा –

एवडु अंतरु । केवडु अंतरु । (इयद् अन्तरम् । कियद् अन्तरम् ।)
एवढें अंतर केवढें अंतर

पक्षे । विकल्पपक्षी (म्हणजे जेव्हा इदम् व किम् याचे एवड आणि केवड असे आदेश होत नाहीत, तेव्हा)

एत्तुलो । केत्तुलो ।

परस्परस्यादिर ॥ ४०९ ॥

अपभ्रंशे परस्परस्यादिरकारो भवति ।

अपभ्रंशात 'परस्पर' या शब्दात आरंभी अकार येतो उदा –

ते मुग्गडा हराविआ जे परिविट्ठा ताहं ।
अवरोप्परु जोअन्ताहं सामिउ गंजिउ जाहं ॥ १ ॥

(ते मुद्गा हारिता ये परिविष्टा तेषाम् ।
परस्परं युध्यमानानां स्वामी पीडितः येषाम् ॥)

परस्परांशी लढणाऱ्यांपैकी ज्यांचा स्वामी पीडित झाला त्यांना वाढलेले अन्न (म्हणजे –मूग) वाया गेले

[येथ, अवरोप्परु मध्ये आरंभी अकार आलेला आहे]

कादि-स्थैदोतोरुच्चारलाघवम् ॥ ४१० ॥

अपभ्रंशे कादिषु व्यञ्जनेषु स्थितयो ए ओ इत्येतयोरुच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

अपभ्रंशात क् इत्यादि व्यंजनात (संयुक्त) असणारे ए व ओ यांचा उच्चार प्राय लघु (ह्रस्व) होतो उदा –

सुधें चिंतिज्जइ माणु । (३९६ २)

[येथे, सुधें मध्ये ए चा उच्चार लघु आहे]

तसु हउं कलिजुगि दुल्लहहों । (३३८ १)

[येथे, दुल्लहहों मधील ओ चा उच्चार लघु आहे]

पदान्ते उं-हुं-हिं-हंकाराणाम् ॥ ४११ ॥

अपभ्रंशे पदान्ते वर्तमानानां उं हुं हिं हं इत्येतेषां उच्चारणस्य लाघवं प्रायो भवति ।

अपभ्रंशात पदान्तीं असणाऱ्या उं, हुं, हिं आणि हं यांचा उच्चार प्राय लघु होतो. उदा. :–

अन्नु जु तुच्छउँ तहे˜ धणहे । (३५०·१)
बलि किज्जउँ सुअणस्सु । (३३८·१)

[येथें, तुच्छउँ आणि किज्जउँ मधील उँ चा उच्चार लघु आहे.]

दइउ घडावइ वणि तरुहुँ । (३४०·१)
तरुहुँ [illegible] वक्कलु । (३४१ २)

[येथें तरुहुँ मधील हुँ चा उच्चार लघु आहे]

खग्गविसाहिउ जहिँ लहहुं । (३८६·१)

[येथें, जहिँ मधील हिँ चा उच्चार लघु आहे]

तणहँ तइज्जी भंगि न वि (३३९ १)

[येथें, तणहँ मधील हँ चा उच्चार लघु आहे]

म्हो म्भो वा ॥ ४१२ ॥

अपभ्रंशे म्ह इत्यस्य स्थाने म्भ इति मकाराक्रान्तो भकारो वा भवति ।

अपभ्रंशात 'म्ह' च्या स्थानीं 'म्भ' असा मकारयुक्त भकार विकल्पानें होतो.

म्ह इति 'पक्ष्म–श्म–ष्म–स्म–ह्मां म्हः' (२·७४) इति प्राकृतलक्षण-विहितोत्र गृह्यते । संस्कृते तदसम्भवात् ।

प्राकृतव्याकरणात 'पक्ष्म ... म्ह' या सूत्रानें सांगितलेला म्ह येथें घेतलेला आहे. (कारण) संस्कृतमध्यें असा म्ह असत नाही.

उदा. :– गिम्भो । (√ गिम्ह–ग्रीष्म) सिम्भो । (सिम्ह – √ श्लेष्मा)

बम्भ ते विरला के वि नर जे सव्वंग–छइल्ल ।
जे वंका ते वंचयर जे उज्जुअ ते˜ वइल्ल ॥ १ ॥
(ब्रह्मन् ते विरलाः केऽपि नराः ये सर्वाङ्गच्छेकाः ।
ये वक्राः ते वञ्च (क) तराः ये ऋजवः ते बलीवर्दाः ॥)

हे ब्राह्मणा, सर्व अंगानी हुषार असे जे कोणी नर असतात, ते विरळ असतात. जे वाकडे आहेत ते फसविणारे असतात, जे सरळ असतात ते बैलोबा असतात.

[येथें, बम्भ मध्यें म्ह चा म्भ झाला आहे.]

अन्यादृशोऽन्नाइसावराइसौ ॥ ४१३ ॥

अपभ्रंशे अन्यादृशशब्दस्य अन्नाइस अवराइस इत्यादेशौ भवतः ।

अपभ्रंशात 'अन्यादृश' या शब्दाचे 'अनाइस' व 'अवराइस' असे आदेश होतात उदा — अन्नाइसो। अवराइसो। (अन्यादृश ।)

प्रायस प्राउ–प्राइव–प्राइम्व–पग्गिम्वाः ॥ ४१४ ॥

अपभ्रंशे प्रायस् इत्येतस्य प्राउ प्राइव प्राइम्व पग्गिम्व इत्येते चत्वार आदेश भवन्ति ।

अपभ्रंशात प्रायस् या (शब्दा)चे प्राउ प्राइव प्राइम्व आणि पग्गिम्व असे चार आदेश होतात उदा —

अन्ने ते दीहर लोअण अन्नु तं भुअजुअलु
अन्नु सु घणथणहारु तं अन्नु जि मुहकमलु।
अन्नु जि केसकलावु सु अन्नु जि प्राउ विहि
जेण णिअम्बिणि घडिअ स गुणलायण्णणिहि ॥ १ ॥
(अन्ये ते दीर्घे लोचने अन्यत् तद् भुजयुगलम्
अन्यः स घनस्तनभारः तदन्यदेव मुखकमलम् ।
अन्य एव केशकलापः स अन्य एव प्रायो विधिः
येन नितम्बिनी घटिता सा गुणलावण्यनिधिः ॥)

ते दीर्घ लोचन निराळेच आहेत तें भुजयुगल निराळेंच आहे तो घनस्तनाचा भार निराळाच आहे, तें मुखकमल निराळेंच आहे केशकलाप निराळाच आहे आणि गुण व लावण्य याचा निधि अशी (असली) सुंदरी (नितम्बिनी) ज्यानें घडवली तो विधि (ब्रह्मदेव) हि निराळाच आहे

[येथें प्रायस् चा प्राउ हा आदेश आहे]

प्राइव मुणिहँ वि भंतडी तें मणिअडा गणन्ति।
अखइ निरामइ परमपइ अज्ज वि लउ न लहन्ति ॥ २ ॥
(प्रायो मुनीनामपि भ्रान्तिः ते मणीन् गणयन्ति ।
अक्षये निरामये परमपदे अद्यापि लयं न लभन्ते ॥)

प्राय मुनींनासुद्धा भ्रांति आहे, ते (फक्त) मणि मोजतात, (पण) अद्यापि अक्षर निरामय अशा परमपदांत ते लीन झालेले नाहींत

[येथें प्रायस् चा प्राइव हा आदेश आहे]

अंसुजलें प्राइम्व गोरिअहे सहि उव्वत्ता नयणसर।
तें संमुह संपेसिआ देंति तिरिच्छी घत्त पर ॥ ३ ॥
(अश्रुजलेन प्रायः गौर्याः सखि उद्वृत्ते नयनसरसी।
ते संमुखे संप्रेषिते दत्तः तिर्यग् घातं परम् ॥)

सखि, (मत्र यान्वें) सुंदरीचीं नयनरूपीं सरोवरें अश्रुजलानें ओसंडत आहेत म्हणून ते जेव्हा समोरासमोर (कुणाकडे तरी पहाण्यास) वळतात, तेव्हा ते तिरका घाव देतात

[येथें, प्रायस् चा प्राइम्व हा आदेश आहे]

एसी पिउ रूसेसु हउँ रुट्ठी मइँ अणुणेइ ।
पग्गिम्व एइ मणोरहइँ दुक्करु दइउ करेइ ॥ ४ ॥
(एष्यति प्रिय रोषिष्यामि अहं रुष्टां मामनुनयति ।
प्राय एतान् मनोरथान् दुष्कर दयित कारयति ।)

प्रियकर येइल मी रागावेन रागावलेल्या मला तो अनुनय करील प्राय, दुष्ट (दुष्कर) प्रियकर असे मनोरथ करायला लावतो

[येथें, प्रायस् चा पग्गिम्व असा आदेश आहे]

अन्यथोनु ॥ ४१५ ॥

अपभ्रंशे अन्यथाशब्दस्य अनु इत्यादेशो वा भवति ।

अपभ्रंशात 'अन्यथा' या शब्दाचा 'अनु' असा आदेश विकल्पाने होतो उदा –

विरहाणलजालकरालिअउ पहिउ को वि बुड्डिवि ठिअउ ।
अनु सिसिरकालि सीअलजलहु धूमु कहन्तिहु उट्ठिअउ ॥ १ ॥
(विरहानलज्वालाकरालित पथिक कोऽपि मङ्क्त्वा स्थित ।
अन्यथा शिशिरकाले शीतलजलात् धूम कुत उत्थित ॥)

विरहाग्नीच्या ज्वालांनी पेटलेल्या कोण्यातरी पथिकाने बुडी मारली असली पाहिजे, नाहीतर (या) शिशिर कालात थंड पाण्यातून वाफ (धूम) कशी आली असती?

[येथें अन्यथा चा अनु असा आदेश झाला आहे]
पक्षे । विकल्पपक्षी (म्हणजे जेव्हा अनु होत नाहीं तेव्हा)
अन्नह । (अन्यथा ।)

कुतस कउ कहन्तिहु ॥ ४१६ ॥

अपभ्रंशे कुतस्शब्दस्य कउ कहन्तिहु इत्यादेशौ भवत ।

अपभ्रंशात कुतस् या शब्दाचे 'कउ' व 'कहन्तिहु' असे आदेश होतात उदा –

महु कन्तहो गुट्ठट्ठिअहो कउ झुंपडा वलंति ।
अह रिउरुहिरें उल्हवइ अह अप्पणें न भंति ॥ १ ॥

(मम कान्तस्य गोष्ठस्थितस्य कुत कुटीरकाणि ज्वलन्ति ।
अथ रिपुरुधिरेण आर्द्रयति (विध्यापयति-टीकाकार) अथ आत्मना न भ्रान्ति ॥)

माझा कान घरी यसना झोपच्या कशा येटतील ? शत्रूच्या रक्षानें ■ स्वन च्या रक्षान तो त्या विसवील, मन शत्रा नाहीं

[यथे कुतस् चा कउ हा आदेश आहे]

धूमु कहन्तिउ उट्ठिअउ । (४१५ १)

[यथें, कुतस् चा कहंतिहु असा आदेश आहे]

ततस्तदोस्तो ॥ ४१७ ॥

अपभ्रंशे ततस् तदा इत्यनयोस्तो इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात ततस् व तदा याना तो असा आदेश होतो उदा —

जइ भग्गा पारक्कडा तो सहि मज्झु पिएण ।
अह भग्गा अम्हहं तणा तो तें मारिअडेण ॥ (३७९ २)

[यथ तत चा तो असा आदेश आहे]

एव पर सम ध्रुव मा मनाक् एम्व पर समाणु ध्रुवु म मणाउ ॥ ४१८ ॥

अपभ्रंशे एवमादीना एम्वादय आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशांत एवम् इत्यादीच एम्व इत्यादि आदेश होतात उदा —

एवम एम्व । एवम् चा एम्व हा आदेश होतो —

पियसंगमि कउ निद्दडी पिअहो परोक्खहो केम्व ।
मइँ बिन्नि वि विन्नासिआ निद्द न एम्व न तेम्व ॥ १ ॥

(प्रियसङ्गमे कुतो निद्रा प्रियस्य परोक्षस्य कथम् ।
मया द्वे अपि विनाशिते निद्रा नैव न तथा ।)

प्रियसंगमाच वेळीं झोप कोठून (यणार) ? प्रियकर जवळ नसताना कुठली झोप ? माझ्या दोन्ही (प्रकारच्या निद्रा) नष्ट झाल्या आहेत मग अशीहि झोप येत नाही नि तशीहि झोप यत नाही

परम पर । परम् चा पर असा आदेश होतो

गुणहिँ न संपइ कित्ति पर । (३३५ १)

समम समाणु । समम् चा समाणु हा आदेश होतो —

कन्तु ■ सीहहो उवमिअइ त महु खण्डिउ माणु ।
सीहु निरक्खय गय हणइ पिउ पयरक्ख समाणु ॥ २ ॥

(कान्त यत् सिंहेन उपमीयते तन्मम खण्डित मान ।
सिंह नीरक्षकान् गजान् हन्ति प्रिय पदरक्षैः समम् ॥)

(*माझ्या*) *प्रियकराची सिंहाशी जी तुलना केली जाते त्यामुळे माझा मान खंडित* होतो (मला लाज वाटते), कारण सिंह रक्षकरहित हत्तींना ठार करतो, (पण माझा) प्रियकर रक्षकासह (त्यांना) ठार करतो

ध्रुवमो ध्रुवु । ध्रुवम् चा ध्रुवु असा आदेश होतो –

चचलु जीविउ ध्रुवु मरणु पिअ रूसिज्जइ काइ ।
होसहिँ दिअहा रूसणा दिव्वइ वरिससयाइ ॥ ३ ॥
(*चञ्चलं जीवितं ध्रुवं मरणं प्रिय रुष्यते किम् ।*
भविष्यन्ति दिवसा रोषयुक्ता (रूसणा) दिव्यानि वर्षशतानि ॥)

जीवित चचल आहे, मरण निश्चित आहे, प्रियकरा, कशाला रागवावे ? ज्या दिवशी राग आहे ते दिवस शेकडो दिव्य वर्षाप्रमाणे भासतात

मो म । मा चा म हा आदेश होतो --
म धणि करहि विसाउ (३८५ १)

प्रायोग्रहणात् । प्रायोग्रहणामुळे (कधी मा चा म न होता म होतो, वा मा तसाच रहातो उदा –)

माणि पणट्ठइ जइ न तणु तो देसडा चइज्ज ।
मा दुज्जणकरपल्लवेहिँ दसिज्जतु भमिज्ज ॥ ४ ॥
(मानै प्रनष्टे यदि न तनुः ततः देश त्यजे ।
मा दुर्जनकरपल्लवैः दर्श्यमानः भ्रमे ॥)

(आपला) मान नष्ट झाल्यावर, जरी देह नाही तरी देश सोडून द्यावा दुष्टांच्या करपल्लवांनी दर्शविला जात (तेथे) हिंडू नये

[येथे, मा तसाच राहिलेला आहे]

लोणु विलिज्जइ पाणिएँण अरि खल मेह म गज्जु ।
बालिउ गलइ सु झुपडा गोरी तिम्मइ अज्जु ॥ ५ ॥
(*लवणं विलीयते पानीयेन अरे खल मेघ मा गर्ज ।*
ज्वालितं गलति तत्कुटीरकं गौरी तिम्यति अद्य ॥)

मीठ पाण्याने विरघळते अरे दुष्ट मेघा, गर्जू नको कारण [ती जळलेली झोपडी गळते, (आतली) सुंदरी आज भिजेल

[येथे, मा चा म झालेला आहे]

मनाको मणाउ । मनाक् चा मणाउ असा आदेश होतो --

विहवि पणट्ठइ वङ्कुडउ रिद्धिहिँ जणसामन्नु ।
किंपि मणाउं महु पिअहो ससि अणुहरइ न अन्नु ॥ ६ ॥

(विभवे प्रनष्टे वक्रः ऋद्धौ जनसामान्य ।
किमपि मनाक् मम प्रियस्य शशी अनुहरति नान्य ॥)

वैभव नष्ट झालें असता वक्र, वैभवात नेहमीप्रमाणें (जनसामान्य) असणारा चंद्र – इतर दुसरा कोणीहि नाही – माझ्या प्रियकराचें किंचित् अनुकरण करतो

किलाथवा – दिवा – सह – नहे किराहवइ दिवे सहु नाहिं ॥ ४१९ ॥

अपभ्रंशे किलादीनां किरादय आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशात किल इत्यादींचे किर इत्यादि आदेश होतात उदा –

किलस्य किर । किल चा किर हा आदेश होतो –

किर खाइ न पिअइ न विद्दवइ धम्मि न वेच्चइ रूअडउ ।
इह किवणु न जाणइ जह जमहो खणेँण पहुच्चइ दूअडउ ॥ १ ॥

(किल न खादति न पिबति न विद्रवति धर्मे न व्ययति रूपकम् ।
इह कृपणो न जानाति यथा यमस्य क्षणेन प्रभवति दूत ॥)

खरोखर कृपण खातहि नाही पीतहि नाहीं, (मनात) विरघळतहि नाहीं व धर्मासाठीं एक रुपयाहि खर्च करीत नाहीं यमाचा दूत एका क्षणात प्रभावी होईल हें तो जाणतहि नाही

अथवोहवइ । अथवा चा अहवइ असा आदेश होतो –

अहवइ न सुवंसह एह खोडि ।
(अथवा न सुवंशाना एष दोष ।)

अथवा चांगल्या वंशात जन्मलेल्याचा दोष (खोडि) नव्हे

प्रायोधिकारात् । प्रायोधिकारामुळे (अथवा चा अहवइ न होता कधी अहवा होइल उदा .–)

जाइज्जइ तहिं देसडइ लब्भइ पियहो पमाणु ।
जइ आवइ तो आणिअइ अहवा तं जि निवाणु ॥ २ ॥

(यायते [गम्यते] तस्मिन् देशे लभ्यते प्रियस्य प्रमाणम् ।
यदि आगच्छति तदा आनीयते अथवा तत्रैव निर्वाणम् ॥)

ज्या देशांत प्रियकराचा पत्ता (प्रमाण) लागेल तेथें जावें जर तो आला तर त्याला आणीन (नाहीतर) तेथेंच (मी) मरेन

[येथें, अथवा चा अहवा झालेला आहे]

दिवो दिवे । दिवा चा दिवे असा आदेश होतो –

दिवि[1] दिवि गंगाण्हाणु। (३९९ १)

सदृशस्य सहु। सद्द चा सहु असा आदेश होतो –

जउ पवसंतें सहुँ न गय न मुअ विओएँ तस्सु।
लज्जिज्जइ संदेसडा दिंतेहिँ सुहयजणस्सु ॥ २ ॥

(यत्प्रवसता सह न गता न मृता वियोगेन तस्य।
लज्ज्यते संदेशान् ददद्भिः (अस्माभिः) सुभगजनस्य ॥)

प्रवासाला गेलेल्या प्रियकराबरोबर मी गेले नाही, आणि त्याच्या वियोगानें मेलेहि नाही, या कारणानें त्या प्रियकरास संदेश धाडताना मला लाज वाटते

नहेर्नाहिं। नहि चा नाहिं असा आदेश होतो –

एत्तहे मेह पिअंति जलु एत्तहे वडवानलु आवट्टइ।
पेक्खु गहीरिम सायरहो एक्क वि कणिअ नाहिं ओहट्टइ ॥ ४ ॥

(इतः मेघाः पिबन्ति जलं इतः वडवानल आवर्तते।
प्रेक्षस्व गभीरिमाणं सागरस्य एकापि कणिका नहि अपभ्रस्यते ॥)

इकडे मेघ पाणी पितात इकडे वडवानल क्षुब्ध पाळत आहे (तथापि) सागराचे गांभीर्य पहा, (पाण्याचा) एक कणहि कमी झालेला नाहीं

पश्चादेवमेवैवेदानीं–प्रत्युतेतसः पच्छइ एम्वइ जि एम्वहिं पच्चलिउ एत्तहे ॥ ४२० ॥

अपभ्रंशे पश्चादादीनां पच्छइ इत्यादय आदेशा भवन्ति।
अपभ्रंशात पश्चात् इत्यादींचे पच्छइ इत्यादि आदेश होतात उदा. –

पश्चात पच्छइ। पश्चात् चा पच्छइ हा आदेश होतो –

पच्छइ होइ विहाणु। (३६२ १)

एवमेवस्य एम्वइ। एवमेव चा एम्वइ असा आदेश होतो –

एम्वइ सुरउ समत्तु। (३३२ २)

एवस्य जि। एव चा जि हा आदेश होतो –

जाउ म जंतउ पल्लवह देक्खउँ कइ पय देइ।
हिअइ तिरिच्छी हउ जि पर पिउ डंबरइँ करेइ ॥ १ ॥

(यातु मा यान्तं पल्लवत द्रक्ष्यामि कति पदानि ददाति।
हृदये तिरश्चीना अहमेव परं प्रिय आडम्बराणि करोति ॥)

---

१ दिवे मधील ह्रस्व एँ यद्रूप इ [illegible] इव हें रूप

जाऊ दे (त्याला) नाणाऱ्या (त्या) (मार्गे) बोलूं नका कितीं पावलें (तो पुढें) जातो तें पहाते त्याच्या हृदयात मी तिरपी (बसलेली) आहे (परंतु माझा) प्रियकर जाण्याचें केवळ अवडंबर करतोय

इदानीम एम्वहिं । इदानीम् चा एम्वहिं असा आदेश होतो –

हरि नच्चाविउ पगणइ विम्हइ पाडिउ लोउ ।
एम्वहिं राहपओहरहं जं भावइ त होउ ॥ २ ॥
(हरि नर्तित प्राङ्गणे विस्मये पातित लोक ।

इदानीं राधापयोधरयो यत् (प्रति) भाति तद् भवतु ॥)

अंगणात हरीला नाचवला लोकांना आश्चर्यांत पाडलें आता राधेच्या स्तनाच जें व्हायच असेल तें होऊ दे

प्रत्युतस्य पच्चलिउ । प्रत्युत चा पच्चलिउ आदेश होतो
सावसलोणी गोरडी नवखी क वि विसगंठि ।
भडु पच्चलिउ सो मरइ जासु न लग्गइ कंठि ॥ ३ ॥

(सर्वसलावण्या गौरी नवा कापि विषग्रंथि ।
भट प्रत्युत स म्रियते यस्य न लगति कण्ठे ॥)

सर्वांगसुंदर गौरी ताज्या (नवीन) विषग्रंथी (वचनागा) प्रमाणें आहे पण ज्याच्या गळ्याला ती चिकटत नाहीं तो (तरुण) वीर मरतो

इतस एत्तहे । इतस् चा एत्तहे असा आदेश होतो
एत्तहे मेह पिअंति जलु । (४१९४)

विषण्णोक्तवर्त्मनो वुन्न वुत्त विच्चं ॥ ४२१ ॥

अपभ्रंशे विषण्णादीनां वुन्नादय आदेशा भवन्ति ।
अपभ्रंशात विषण्ण इत्यादींचे वुन्न इत्यादि आदेश होतात उदा –
विषण्णस्य वुन्न । विषण्ण चा वुन्न हा आदेश होतो —

मइँ वुत्तउ तुहुँ धुरु धरहि कसरेहिँ विगुत्ताइं ।
पइँ विणु धवल चडइ भरु एम्वइ वुन्नउ काइं ॥ १ ॥

(मया उक्त धुर धर गलिवृषभै (कसरेहिं) विनाटिता ।
त्वया विना धवल नारोहति भर इदानीं विषण्ण किम् ॥)

मी म्हटलें–हे ढवळ्या बैला तू धुरा धर गळ्या बैलांनीं आम्हाला पीडा दिली आहे, तुझ्याविना भार वाहिला जाणार नाहीं (पण) तू आता विषण्ण का ?

उक्तस्य वुत्त । उक्त चा वुत्त हा आदेश होतो —

मइँ वुत्तउं । (४२२ १)
वर्त्मनो विच । वर्त्मन् चा विच असा आदेश होतो –
विचि म जाइ । (३५० १)

शीघ्रादीनां वहिल्लादय ॥४२२॥

अपभ्रंशे शीघ्रादीनां वहिल्लादय आदेशा भवन्ति ।
अपभ्रंशात शीघ्र इत्यादींचे वहिल्ल इत्यादि आदेश होतात उदा :–
(शीघ्र चा वहिल्ल असा आदेश होतो –)

एक्कु कइअह वि न आवही अन्नु वहिल्लउ जाहि ।
मइँ मित्तडा प्रमाणिअउ पइँ जेहउ खलु नाहिं ॥ १ ॥

(एक कदापि नागच्छसि अन्यत् शीघ्रं यासि ।
मया मित्र प्रमाणितं त्वया यादृश (त्वं यथा) खलः नहि ॥

एक तू येत नाहीस दुसरें, लौकर जातोस मित्रा, मला कळलें आहे की तुझ्यासारखा दुष्ट कोणीहि नाही

झकटस्य घघल । झकट चा घंघल हा आदेश होतो –
जिवँ सुपुरिस तिवँ घंघलइं जिवँ नइ तिवँ वलणाइं ।
जिवँ डोंगर तिवँ कोट्टरइं हिआ विसूरहि काइं ॥ २ ॥

(यथा सुपुरुषा तथा कलहा यथा नद्य तथा वलनानि ।
यथा पर्वता तथा कोटराणि हृदय खिद्यसे किम् ॥)

जसे सुपुरुष आहेत तसे कलह आहेत जशा नद्या आहेत, तशी वळणें आहेत, जसे डोंगर आहेत तशा दऱ्या आहेत हे हृदया, तू खिन्न का होतोस ?

अस्पृश्यसंसर्गस्य विट्टाल । ' अस्पृश्यसंसर्ग चा ' विट्टाल ' आदेश होतो –

जे छड्डेविणु रयणनिहि अप्पउं तडि घल्लन्ति ।
तहं संखहं विट्टालु परु फुक्किज्जन्त भमन्ति ॥ ३ ॥
(ये मुक्त्वा रत्ननिधिं आत्मानं तटे क्षिपन्ति ।
तेषां शङ्खानां संसर्गः केवलं फूत्क्रियमाणा भ्रमन्ति ॥

सागर सोडून जे स्वत ला तटावर फेंकतात त्या शंखाचा अस्पृश्यसंसर्ग आहे केवल (दुसऱ्याकडून) फुंकले जात ते भ्रमण करतात

भयस्य द्रवक्क । भय चा द्रवक्क असा आदेश होतो –

दिवेहिं विढत्तउँ खाहि वढ संचि म एक्कु वि द्रम्मु ।
को वि द्रवक्कउ सो पडइ जेण समप्पइ जम्मु ॥ ४ ॥

(दिवसैः आर्जित खाद मूर्ख संचिनु मा एकमपि द्रम्मम् ।
किमपि भयं तत् पतति येन समाप्यते जन्म ॥)

मूर्खा, दिवसांत जें मिळेल तें खा, एक पैसा (द्रम्म) सुद्धा सांठवूं नको, कारण असें कांहींतरी भय येतें कीं ज्यानें जन्माचाच शेवट होतो.

आत्मीयस्य अप्पण । आत्मीय चा अप्पण हा आदेश होतो –

फोडेंति जे हिअडउं अप्पणउं । (३५० २)

दृष्टेर्द्रेहि । दृष्टि चा द्रेहि असा आदेश होतो –

एक्कमेक्कउं जइ वि जोएदि हरि सुट्ठु सव्वायरेण ॥
तो वि द्रेहि जहिं कहिं वि राही ॥
को सक्कइ संवरेवि दड्ढनयणा नेहिं पलुट्टा ॥ ५ ॥

(एकैकं यद्यपि पश्यति हरिः सुष्ठु सर्वादरेण ।
तथापि दृष्टिः यत्र क्वापि राधा ।
कः शक्नोति संवरीतु नयने स्नेहेन पर्यस्ते ॥)

जरी चांगल्या प्रकारें, सर्वादरपूर्वक हरि एकेकाकडे पहातो, तरी जेथें राधा आहे तेथें याची दृष्टि जाते स्नेहानें भरलेले डोळे रोखण्यास कोण समर्थ आहे ?

गाढस्य निच्चट्ट । गाढ चा निच्चट्ट हा आदेश होतो –

विहवे कस्सु थिरत्तणउं जोव्वणि कस्सु मरट्टु ।
सो लेखडउ पठाविअइ जो लग्गइ निच्चट्टु ॥ ६ ॥

(विभवे कस्य स्थिरत्वं यौवने कस्य गर्वः ।
स लेखः प्रस्थाप्यते य लगति गाढम् ॥)

वैभवात स्थिरता कुणाची ? यौवनात गर्व कुणाचा ? (म्हणून) जो खोलवर भिडेल (वा - लागेल) असा लेख पाठविला जात आहे

साधारणस्य सड्ढल । साधारण चा सड्ढल असा आदेश होतो

कहिँ ससहरु कहिँ मयरहरु कहिँ बरिहिणु कहिँ मेहु ।
दूरठिआहँ वि सज्जणहं होइ असड्ढलु नेहु ॥ ७ ॥

(कुत्र शशधरः कुत्र मकरधरः कुत्र बर्ही कुत्र मेघः ।
दूरस्थितानामपि सज्जनानां भवति असाधारणः स्नेहः ॥)

कुठें चंद्र, कुठें समुद्र ! कुठें मोर, कुठें मेघ ! सज्जन जरी दूर असले तरी त्यांचा स्नेह असाधारण असतो

कौतुकस्य कोड्ड । कौतुक चा कोड्ड हा आदेश होतो –

कुञ्जरु अन्नहँ तरुअरहं कुड्डेण घल्लइ हत्थु ।

मणु पुणु एक्कहिँ सल्लइहिँ जइ पुच्छह परमत्थु ॥ ८ ॥

(कुंजर अन्येषु तरुवरेषु कौतुकेन घर्षति हस्तम्।

मनः पुनः एकस्यां सल्लक्यां यदि पृच्छथ परमार्थम् ॥)

इतर चांगल्या वृक्षावर हत्ती आपली सोंड कौतुकानें (खेळ म्हणून) घासतो, पण खरी गोष्ट विचाराल तर त्याचं मन मात्र एका सल्लकी (वृक्षा) वरच आहे

क्रीडायां खेड्डुः। क्रीडा चा खेड्डु असा आदेश होतो —

खेड्डय कयमम्हेहिँ निच्छय किं पयंपह।
अणुरत्ताउ भत्ताउ अम्हे मा चय सामिअ ॥ ९ ॥

(क्रीडा कृता अस्माभिः निश्चयं किं प्रजल्पत।

अनुरक्तान् भक्तान् अस्मान् मा त्यज स्वामिन् ॥)

स्वामी आम्ही क्रीडा केली तुम्ही असें का बोलता? अनुरक्त अशा आम्हा भक्तांचा त्याग करू नका

रम्यस्य रवण्णः। रम्य चा रवण्ण [illegible] आदेश होतो —

सरिहिँ न सरेहिँ न सरवरेहिँ न [illegible] उज्जाणवणेहिँ।

देस रवण्णा होंति वढ निवसन्तेहिँ सुअणेहिँ ॥ १० ॥

(सरिद्भिः न सरोभिः न सरोवरैः नापि उद्यानवनैः।

देशाः रम्याः भवन्ति मूर्ख निवसद्भिः सुजनैः ॥)

मूर्खा, नद्यांनी वा तळ्यांनी अथवा सरोवरांनी किंवा उद्यानांनी वा वनांनी देश रम्य होत नाहीत तर सुजनांच्या रहाण्यानें (रम्य) होतात

अद्भुतस्य ढक्करि। अद्भुतचा ढक्करि असा आदेश होतो —

हिअडा पइँ एहु बोल्लिअओ महु अग्गइ सयवार।

फुट्टिसु पिएँ पवसंति हउँ भण्डय ढक्करिसार ॥ ११ ॥

(हृदय त्वया एतद् उक्तं मम अग्रतः शतवारम्।

स्फुटिष्यामि प्रियेण प्रवसता (सह) अहं भण्ड अद्भुतसार ॥)

हे अद्भुतशक्तियुक्त शठ हृदया, तू माझ्यापुढं शंभरदा वेळा म्हणाला होतास की जर प्रियकर प्रवासाला जाईल तर मी फुटेन

हे सख्यादेः हेल्लि। हे सखि चा हेल्लि [illegible] आदेश होतो —

हेल्लि म झंखहि आलु। (३७९ १)

पृथक्पृथगित्यस्य जुअंजुअः।

पृथक्पृथक् याचा जुअंजुअ असा आदेश होतो :–

एक्क कुडुल्ली पंचहिँ रुद्धी तहँ पंचहँ वि जुअंजुअ बुद्धी।
बहिणुएँ तं घर कहि किँव नंदउ जेत्थु कुडुंबउँ अप्पणछंदउँ ॥ १२ ॥

(एका कुटी पञ्चभिः रुद्धा तेषां पञ्चानामपि पृथक्पृथक् बुद्धिः।
भगिनि तद् गृहं कथय कथं नन्दतु यत्र कुटुम्बं आत्मच्छन्दकम् ॥)

एक (शरीररूपी) कुटी (झोपडी) आहे, तिच्यावर पाचांचा अधिकार आहे (रुद्ध); पाचांची बुद्धि पृथक् पृथक् आहे हे बहिणी, जेथ कुटुंब आपापल्या छंदाप्रमाणें वागते ते घर आनंदी कसें राहील, ते सांग

मूढस्य नालिअ– वढौ। मूढ चे 'नालिअ' आणि 'वढ' असे आदेश होतात :–

जो पुणु मणि जि खसफसिहूअउ
चिंतइ देइ न दम्मु न रूअउ।
रइवसभमिरु करग्गुल्लालिउ
घरहिँ जि कोन्तु गुणइ सो नालिउ ॥ १३ ॥

(यः पुनः मनस्येव व्याकुलीभूतः
चिन्तयति ददाति न द्रम्मं न रूपकम्।
रतिवशभ्रमणशील कराग्रोल्लालितं
गृहे एव कुन्तं गणयति स मूढः ॥)

जो मनात व्याकुळ होऊन चिंता करतो पण एक पैसा किंवा रुपया देत नाहीं तो एक मूर्ख, रतिवश होऊन हिंडणारा व घरातच बोटांनीं जो भाला फिरवतो, तो एक मूर्ख

दिवेहिँ विढत्तउँ खाहि वढ। (४२२ ४)

नवस्य नवख । नव चा नवख[1] हा आदेश होतो –

नवखी कवि विसगंठि। (४२०·३)

अवस्कन्दस्य दडवड । अवस्कंद चा दडवड असा आदेश होतो –

चलेहिँ चलंतेहिँ लोअणेहिँ जे तइँ दिट्ठा बालि।
तहिँ मयरद्धय–दडवडउ पडइ अपूरइ कालि ॥ १४ ॥

(चलाभ्यां वलमानाभ्यां लोचनाभ्यां ये त्वया दृष्टा बाले।
तेषु मकरध्वजावस्कन्दः पतति अपूर्णे काले ॥)

हे बाले, तुझ्या चंचल डोळ्यांनीं जे पाहिले गेले त्यांच्यावर अपूर्ण काळींच मदनाचा हल्ला होतो

---

[1] म – नवखा, नवखी

यदेश्छुडु । यदि चा छुडु हा आदेश होतो –

छुडु अग्घइ ववसाउ । (३८५ १)

संबन्धिनः केर तणौ । संबंधि चे केर व तण असे आदेश होतात –

गयउ सु केसरि पिअहु जलु निच्चिन्तइँ हरिणाइं ।
जसु केरएँ हुंकारडएँ मुहहुँ पडन्ति तृणाइं ॥ १५ ॥

(गतः स केसरी पिबत जलं निश्चिन्तं हरिणाः ।
यस्य सम्बन्धिना हुंकारेण मुखेभ्यः पतन्ति तृणानि ॥)

हरिणांनो ज्याच्या हुंकाराने मुखातून गवत गळून पडते तो सिंह (आता) गेला (तेव्हा) निश्चिंतपणे पाणी प्या

अह भग्गा अम्हहं तणा । (३७९ २)

मा भैषीरित्यस्य मब्भीसेति स्त्रीलिङ्गम् ।

मा भैषीः याचा मब्भीसा असा स्त्रीलिंगी (शब्द) आदेश होतो –

सत्थावत्थहँ आलवणु साहु वि लोउ करेइ ।
आदन्नहँ मब्भीसडी जो सज्जणु सो देइ ॥ १६ ॥

(स्वस्थावस्थानामालपनं सर्वोऽपि लोकः करोति ।
आर्तानां मा भैषीः इति यः सुजनः स ददाति ॥)

स्वस्थावस्थेत असणाऱ्यांशी सर्वच लोक बोलतात (पण) भिऊ नको असे (फक्त) सज्जनच पीडितां (दुःखितां) ना म्हणतात

यद्यद् दृष्टं तत्तदित्यस्य जाइट्ठिआ ।

यद् यद् दृष्टं तद् तद् याचा जाइट्ठिआ असा आदेश होतो –

जइ रच्चसि जाइट्ठिअए हिअडा मुद्धसहाव ।
लोहें फुट्टणएण जिवँ घणा सहेसइ ताव ॥ १७ ॥

(यदि रज्यसे यद्यद् दृष्टं तस्मिन् हृदय मुग्धस्वभाव ।
लोहेन स्फुटता यथा घन (=ताप) सहिष्यते तावत् ॥)

हे मुग्ध्या हृदया जें जें पाहिलेस त्या ठिकाणी (जर) आसक्त झालास (तर) फुटणाऱ्या लोखंडाला जसे घणाचे घाव तसा ताप तुला सोसावा लागेल

हुहुरु-घुग्घादयः शब्दचेष्टानुकरणयोः ॥ ४२३ ॥

अपभ्रंशे हुहुर्वादयः शब्दानुकरणे घुग्घादयश्चेष्टानुकरणे यथासंख्यं प्रयोक्तव्याः ।

अपभ्रंशात हुहुरु इत्यादि शब्द शब्दानुकरण दर्शविण्यास, व घुग्घ इत्यादि (शब्द) चेष्टानुकरण दर्शविण्यास अनुक्रमें उपयोजावेत उदा –

मइँ जाणिउँ बुड्डीसु हउँ पेम्मद्रहि हुहुरु त्ति ।
नवरि अचिंतिय संपडिय विप्पियनाव झड त्ति ॥ १ ॥

(मया ज्ञातं मङ्क्ष्यामि अहं प्रेमह्रदे हुहुरु शब्दं कृत्वा ।
केवलं अचिन्तिता सपतिता विप्रिय – नौः झटिति ॥)

मला वाटलें – हुहुरु शब्द करीत मी प्रेमरूपी सरोवरात बुडी मारेन पण अचानक कल्पना नसता विरहरूपी नौका (मग) मिळाली

आदिग्रहणात। (सूत्रातील) आदि शब्दानें (असलेच इतर शब्दानुकारी शब्द जाणावयाचे आहेत)

खज्जइ नउ कसरक्केहिं पिज्जइ नउ घुण्टेहिं ।
एम्वइ होइ सुहच्छडी पिऍं दिट्ठे नयणेहिं ॥ २ ॥ इत्यादि ॥

(खाद्यते न कसरत्कशब्दं कृत्वा पीयते न घुट् शब्दं कृत्वा ।
एवमेव भवति सुखासिका प्रिये दृष्टे नयनाभ्याम् ॥)

जेव्हा डोळ्यानीं प्रियकर पाहिला जातो तेव्हा कस् कस् शब्द करीत खाल्लाहि जात नाहीं अथवा घुट् घुट् प्यालाहि जात नाहीं (तरी) सुखस्थिति आहे

इत्यादि (इतर उदाहरणें जाणावयाचीं आहेत)

[येथें, कसरक्क व घुट हे शब्दानुकरणी शब्द आहेत]

(चेष्टानुकरण दर्शविण्यास घुग्घ —)
अज्ज [illegible] नाहु महु जि घरि सिद्धत्था वन्देइ ।
ताउँ जि विरहु गवक्खेहिं मक्कडघुग्घिउ देइ ॥ ३ ॥

(अद्यापि नाथः ममैव गृहे सिद्धार्थान् वन्दते ।
तावदेव विरहः गवाक्षेषु मर्कटचेष्टां ददाति ॥)

माझा नाथ जैन प्रतिमाना वंदन करीत अद्यापि घरातच आहे (प्रवासाला गेलेला नाहीं) तवरच विरह गवाक्षात माकडचेष्टा करीत आहे

आदिग्रहणात। (सूत्रातील) आदि शब्दानें (असलेच इतर चेष्टानुकरणी शब्द जाणावयाचे आहेत उदा)

सिरि जरखण्डी लोअडी गलि मणियडा [illegible] वीस ।
तो वि गोट्ठडा कराविआ मुद्धऍं उट्ठबईस ॥ ४ ॥ इत्यादि ।

[येथें, केहिं व रेसि हे निपात तादर्थ्यी आहेत.]

एवं तेहिंरेसिमावुदाहार्यौ ।

याचप्रमाणें तेहिं व रेसिं यांचीं उदाहरणें जाणावयाचीं आहेत.

वड्डुत्तणहो तणेण । (३६६·१)

[येथें, तणेण हा तादर्थ्यी निपात आहे]

पुनर्विनः स्वार्थे डुः ॥ ४२६ ॥

अपभ्रंशे पुनर्विना इत्येताभ्यां परः स्वार्थे डुः प्रत्ययो भवति ।

अपभ्रंशांत पुनः आणि विना यांच्यापुढें स्वार्थे उ (डु) प्रत्यय लागतो. उदा. :—

सुमरिज्जइ तं वल्लहउं जं वीसरइ मणाउं ।
जहिं पुणु सुमरणु जाउं गउं तहो नेहहो कइं नाउं ॥ १ ॥

(स्मर्यते तद् वल्लभं यद् विस्मर्यते मनाक् ।
यस्य पुनः स्मरणं जातं गतं तस्य स्नेहस्य किं नाम ॥)

जें थोडें विसरलें असूनहि आठवलें जातें तें प्रिय म्हणावयाचें; पण ज्याचें स्मरण होतें व नष्ट होतें त्या स्नेहाचें नाव काय?

[येथें, पुणु मध्यें स्वार्थे उ (डु) आहे]

विणु जुज्झें न वलाहुं । (३८६·१)

[येथें, विणु मध्यें स्वार्थे उ (डु) आहे]

अवश्यमो डें-डौ ॥ ४२७ ॥

अपभ्रंशेऽवश्यमः स्वार्थे डें ड इत्येतौ प्रत्ययौ भवतः ।

अपभ्रंशांत 'अवश्यम्' ला स्वार्थे एं (डें) व अ (ड) हे प्रत्यय लागतात. उदा. :—

जिब्भिन्दिउ नायगु वसि करहु जसु अधिन्नइं अन्नइं ।
मूलि विणट्ठइ तुंबिणिहे अवसें सुक्कहिं पण्णइं ॥ १ ॥

(जिह्वेन्द्रियं नायकं वशे कुरुत यस्य अधीनानि अन्यानि ।
मूले विनष्टे तुम्बिन्या अवश्यं शुष्यन्ति पर्णानि ॥)

ज्याच्या अधीन इतर (इंद्रियें) अशा मुख्य जिव्हेंद्रियाला वश करा. तुंबिनी (दुध्या भोपळ्या) चें मूळ नष्ट झाल्यावर पानें अवश्य सुकून जातात.

[येथें अवश्य चा अवसें झाला आहे]

अवस न सुअहिँ सुहच्छिअहिं । (३७६ २)

[येथें अवश्यम् चा अवस झाला आहे]

एकशसो डि ॥४२८॥

अपभ्रंशे एकशश्शब्दात्स्वार्थे डिर्भवति ।

अपभ्रंशात एकश शब्दापुढे स्वार्थे इ (डि) प्रत्यय लागतो उदा -

एक्कसि सीलकलंकिअहं दिज्जहिँ पच्छित्ताइं ।

जो पुणु खण्डइ अणुदिअहु तसु पच्छित्तें काइं ॥ १ ॥

(एकश शीलकलङ्कितानां दीयन्ते प्रायश्चित्तानि ।

य पुन खण्डयति अनुदिवस तस्य प्रायश्चित्तेन किम् ॥)

एकदाच शील कलंकित झालेल्यांना प्रायश्चित्ते दिली जातात पण जो रोज (शील) खण्डित करतो त्याला प्रायश्चित्ताचा काय उपयोग ?

[येथ, एकश चा एक्कसि झाला आहे]

अडडडुल्ला स्वार्थिक क-लुक् च ॥ ४२९ ॥

अपभ्रंशे नाम्न परत स्वार्थे अ डड डुल्ल इत्येत त्रय प्रत्यया भवन्ति तत्सन्नियोगे स्वार्थे कप्रत्ययस्य लोपश्च ।

अपभ्रंशात नामाच्या पुढे स्वार्थ अ अड (डड) उल्ल (डुल्ल) असे तीन प्रत्यय लागतात, आणि त्याच्या संनियोगामुळे स्वार्थ क प्रत्ययाचा लोप होतो

(स्वार्थे अ प्रत्ययाचें उदाहरण)

विरहाणलजालकरालिअउ पहिउ पन्थि जं दिट्ठउ ।

[redacted] मेलवि सव्वहिँ पन्थिअहिं सो जि किअउ अग्गिट्ठउ ॥ १ ॥

(विरहानलज्वालाकरालित पथिक पथि यद् दृष्ट ।

तद् मिलित्वा सर्वै पथिकै स एव कृत अग्निष्ठ ॥)

जेव्हा विरहाग्नीच्या ज्वालांनी होरपळलेला पाथक रस्त्यावर दिसला तेव्हा सर्व पथिकांनी मिळून त्याला अग्नीवर ठेवला (कारण तो मेला होता)

[यथें दिट्ठउ किअउ, अग्गिट्ठउ मध्यें स्वार्थ अ आहे]

डड । अड (डड) (स्वार्थे प्रत्ययाचे उदाहरण)

महु कन्तहो [redacted] दोसडा । (३७९ १)

[येथ, दोसडा मध्ये अड (डड) आहे]

डुल्ल । उल्ल (डुल्ल) (स्वार्थे प्रत्ययाचं उदाहरण)

एक्क कुडुल्ली पञ्चहिँ रुद्धी । (४२२.१२)

[येथ, [1]कुडुल्ली मध्ये उल्ल (डुल्ल) आहे]

योगजाश्चैषाम् ॥ ४३० ॥

अपभ्रंशे अडडडुल्लाना योगभेदेभ्यो ये जायन्ते डडअ इत्यादय प्रत्ययास्तेऽपि स्वार्थे प्रायो भवन्ति ।

अपभ्रंशात अ, अड, उल्ल याचेपासून परस्पराचे सयोगान निरनिराळ्या प्रकारें साधलेले जे अडअ (डडअ) इत्यादि प्रत्यय होतात, ते सुद्धा प्राय स्वार्थे (प्रत्यय) असतात उदा —

डडअ । अडअ (डडअ) (प्रत्ययाचें उदाहरण)

फोडेंति जे हिअडउं अप्पणउं । (३५० २)

[येथ, हिअडउ मध्यें डडअ (अडअ) प्रत्यय आहे]

—अत्र किसलय (१ २६९) इत्यादिना यलुक्।

येथ (हृदयमध्ये) ' किसलय ' इत्यादि सूत्रानुसार ' य ' या लोप झाला आहे

डुल्लअ । उल्लअ (डुल्लअ) (प्रत्ययाचं उदाहरण)

चूडुल्लउ चुण्णीहोइसइ । (३९५ २)

[येथें, चूडुल्लउ मध्यें उल्लअ (डुल्लअ) प्रत्यय आहे]

डुल्लडड । उल्लअड (डुल्लडड) (प्रत्ययाचें उदाहरण)

सामिपसाउ सलज्जु पिउ सीमासंधिहिँ वासु ।
पेक्खिवि बाहुबलुल्लडा धण मेल्लइ नीसासु ॥ १ ॥

(स्वामिप्रसाद सलज्ज प्रिय सीमासन्धौ वासम् ।
प्रेक्ष्य बाहुबल धन्या मुञ्चति निश्वासम् ॥)

(प्रियकरावरील) स्वामीचा प्रसाद, सलज्ज प्रियकर व सीमासंधीवर वास, आणि (प्रियकराचें) बाहुबल पाहून (सुखी) सुंदरी निश्वास टाकते

[येथें, 'बाहुबलुल्लडा मध्यें उल्लअड (डुल्लडड) प्रत्यय आहे)

---

1 सूत्र ४३१ पहा

—अप्राति स्यादी दीर्घह्रस्वौ (४ ३३०) इति दीर्घ । एव

बाहु वलुल्लडउ । अत्र प्रयाणां योग ।

यथ (बाहु वलुल्लडउ या) द्वितीया एकवचनी स्यान स्यादौ दीर्घह्रस्वौ या सूत्रानुसार (अन्त्य स्वर) दीर्घ झाला आहे —याप्रमाणे बाहु-वलुल्लडउ (भग्न होईल) यथे (डुअ डअ व अ या) तीन्हींचाही योग आहे

स्त्रियां तदन्ताड्डी ॥ ४३१ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानेभ्य प्राक्तनसूत्रद्वयोक्तप्रत्ययान्तेभ्यो डी प्रत्ययो भवति ।

अपभ्रंशात स्त्रीलिंगात असणाऱ्या व मागील दोन सूत्रात (म्हणजे ४२९ ४३०) सांगितलेल्या प्रत्ययांनी अन्त पावणाऱ्या शब्दाला ई (डी) प्रत्यय लागतो उदा

पहिआ दिट्ठी गोरडी दिट्ठी मग्गु निअंत ।
अंसूसासेहि कञ्चुआ तिंतुव्वाण करंत ॥ १ ॥

(पथिक दृष्टा गौरी दृष्टा मार्गमवलोकयन्ती ।

अश्रूच्छ्वासैः कञ्चुकं तिमनाद्वान (आर्द्रशुष्क) कुर्वती ॥)

(एक पांथस्थ दुसऱ्या पथिकाला आपल्या प्रियदल विचारतो) पथिका (मानी) प्रिया दिसली ? तुझी वाट पहाणारी व अश्रु व श्वास यांनी चोळी ओली व सुकी करणारी (अशी ती मला) दिसली

[यथे गोरडी मध्ये ई (डी) प्रत्यय आहे]

एक्क कुडुल्ली पचहिँ रुद्धी । (३ श्लोक १) ४२२ १२

[यथ कुडुल्ली मध्ये ई (डी) प्रत्यय आहे]

आ न्तान्ताड्डा ॥ ४३२ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानात्प्रत्ययान्तप्रत्ययान्तात् डा प्रत्ययो भवति । ङ्यपवाद ।

अपभ्रंशात स्त्रीलिंगात असणाऱ्या प्रत्ययांनी अन्त पावणाऱ्या या प्रत्ययांनी अन्त न पावणाऱ्या शब्दानी आ (डा) प्रत्यय लागतो (हा नियम) ई (डी) प्रत्यय लागतो या (नियमा) चा अपवाद आहे

पिउ आइउ सुअ वत्तडी झुणि कन्नडइ पइट्ठ ।
तहो विरहहो नासन्तअहो धूलडिआ वि न दिट्ठ ॥ १ ॥
(प्रिय आगत श्रुता वार्ता ध्वनि कर्णं प्रविष्ट ।
तस्य विरहस्य नश्यत धूलिरपि न दृष्टा ॥)

प्रियकर आला (ही) वार्ता ऐकली (त्याचा शब्द---) ध्वनि कानात शिरला, नष्ट होणाऱ्या त्या विरहाची धूळसुद्धा दिसली नाही

[येथ, धूलडिआ मध्ये आ (डा) प्रत्यय आहे]

अस्येदे ॥ ४३२ ॥

अपभ्रंशे स्त्रियां वर्तमानस्य नाम्नो योऽकारस्तस्य आकारे प्रत्यये परे इकारो भवति।

अपभ्रंशात स्त्रीलिंगात असणाऱ्या नामाचा (जो) अन्त्य अकार त्याचा आकार प्रत्यय पुढे असता इकार होतो उदा -

धूलडिआ वि न दिट्ठ। (४३२ १)

[येथें, धूलडिआ मध्यें अकाराचा इकार झाला आहे]

स्त्रियामित्येव। (नाम) स्त्रीलिंगी (असेल तरच हा नियम लागतो तसें नसल्यास हा नियम लागणार नाही उदा -)

झुणि वन्नडइ पइट्ठु। (४३२ १)

[येथ, वन्नडइ मध्यें (स्त्रीलिंगा अभावी) इकार झालेला नाही]

युष्मदादेरीयस्य डारः ॥ ४३४ ॥

अपभ्रंशे युष्मदादिभ्यः परस्य ईयप्रत्ययस्य डार इत्यादेशो भवति।

अपभ्रंशात युष्मद् इत्यादींपुढे येणाऱ्या ईय प्रत्ययाचा आर (डार) असा आदेश होतो उदा -

संदेसें काइं तुहारेण जं संगहो न मिलिज्जइ।
सुइणन्तरि पिएं पाणिएण पिअ पिआस किं छिज्जइ ॥ १ ॥

(संदेशेन किं युष्मदीयेन यत्सङ्गाय न मिल्यते।
स्वप्नान्तरे पीतेन पानीयेन प्रिय पिपासा किं छिद्यते ॥)

(तुला) संग मिळत नाही, (मग) तुझ्या संदेशाचा काय उपयोग? स्वप्नात प्यालेल्या पाण्याने (कधी) तहान भागते काय?

[येथे, तुहार मध्यें आर (डार) आदेश आहे]

दिट्ठ अम्हारा कन्तु। (३४५ १)
बड्डिम महारा कन्तु। (३५१ १)

[येथे, अम्हार व महार मध्यें आर (डार) आदेश आहे]

अतोर्डेत्तुलः ॥ ४३५ ॥

अपभ्रंशे इदं किं यत् तदेतद्भ्य परस्य अतो प्रत्ययस्य डेत्तुल इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात इद, किं, यद्, तद्, एतद् यापुढें येणाऱ्या 'अतु' प्रत्ययाचा एत्तुल (डेत्तुल) असा आदेश होतो उदा –

एत्तुलो । केत्तुलो । जेत्तुलो । तेत्तुलो । एत्तुलो ।

(इयान् । कियान् । यावान् । तावान् । एतावत् ।)

त्रस्य डेत्तहे ॥ ४३६ ॥

अपभ्रंशे सर्वादेः सप्तम्यन्तात्परस्य त्रप्रत्ययस्य डेत्तहे इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात सर्वनामापुढे सप्तम्यर्थी येणाऱ्या 'त्र' प्रत्ययाचा एत्तहे (डेत्तहे) असा आदेश होतो उदा –

एत्तहे तेत्तहे बारि घरि लच्छि विसण्ठुल धाइ ।
पिअपब्भट्ठ व गोरडी निच्चल कहिँ वि न ठाइ ॥ १ ॥

(अत्र तत्र द्वारे गृहे लक्ष्मी विसंस्थुला धावति ।
प्रियप्रभ्रष्टेव गौरी निश्चला क्वापि न तिष्ठति ॥)

येथें, तेथें, घरीं, दारीं (याप्रमाणें) चंचल लक्ष्मी फिरते, प्रियकरापासून वियुक्त झालेल्या सुंदरीप्रमाणें ती निश्चलपणें कोठेंहि रहात नाही

[येथें, एत्तहे व तेत्तहे मध्यें एत्तहे (डेत्तहे) हा आदेश आहे.]

त्वतलोः प्पणः ॥ ४३७ ॥

अपभ्रंशे त्वतलोः प्रत्ययोः प्पण इत्यादेशो भवति ।

अपभ्रंशात त्व आणि त ल प्रत्ययांचा 'प्पण' असा आदेश होतो उदा –

वड्डप्पणु परि पाविअइ । (३६६ १)

[येथें, वड्डप्पणु मध्यें प्पण हा आदेश आहे]

प्रायोधिकारात् ।

प्रायोधिकारामुळें (कधीं कधीं प्पण आदेश होत नाहीं उदा –)

वड्डत्तणहो तणेण । (३६६ १)

तव्यस्य इएव्वउं एव्वउ एवा ॥ ४३८ ॥

अपभ्रंशे तव्यप्रत्ययस्य इएव्वउं एव्वउ एवा इत्येते त्रय आदेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशांत तव्य प्रत्ययाचे इएव्वउं, एव्वउ आणि एवा असे तीन आदेश होतात.

उदा –

(जित्वा अशेष कषायबल दत्वा अभय जगत ।
लात्वा महाव्रत शिव लभन्ते ध्यात्वा तत्त्वम् ॥)

कषायरूपी सैन्य जिंकून, जगाला अभय देऊन, महाव्रत घेऊन, तत्त्वाचे ध्यान करून (ऋषि) आनंद (शिव) मिळवितात

[येथे, जेपि मध्ये एपि, अप्पिणु मध्ये एप्पिणु, लेवि मध्ये एवि, आणि झाएविणु मध्ये एविणु, असे आदेश आहेत]

पृथग्योग उत्तरार्थः ।

(या सूत्रात 'क्त्वा'चे चार आदेश) पृथक् सांगण्याचे कारण असे की (याच प्रत्ययाचा) पुढील सूत्रातहि उपयोग (व्हावयाचा आहे)

तुम एवमणाणहमणहिं च ॥ ४४१ ॥

अपभ्रंशे तुमः प्रत्ययस्य एवं अण अणह अणहिं इत्येते चत्वार, चकारात् एप्पि एप्पिणु एवि एविणु इत्येते, एवं चाष्टावादेशा भवन्ति ।

अपभ्रंशात तुम् प्रत्ययाचे एवं, अण अणह व अणहिं असे हे चार, (आणि सूत्रातील) चकारामुळे एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु असे हे (चार), याप्रमाणे (एकूण) आठ आदेश होतात उदा :–

देवं दुक्करु निअयधणु करण न तउ पडिहाइ ।
एम्वइ सुहु भुंजणहं मणु पर भुंजणहिं न जाइ ॥ १ ॥
(दातु दुष्करं निजकधन कर्तुं न तप प्रतिभाति ।
एव सुख भोक्तु मन पर भोक्तु न याति ॥)

स्वतःचे धन देणे दुष्कर आहे, तप करावे असे (कुणालाहि) वाटत नाही मनाला सुख भोगावे असे वाटते, पण भोगता (मात्र) येत नाही.

[येथे, देवं मध्ये एवं, करण मध्ये अण, भुंजणहं मध्ये अणहं, आणि भुंजणहिं मध्ये अणहिं, असे आदेश आहेत]

जेप्पि चएप्पिणु सयल धर लेविणु तवु पालेवि ।
विणु सन्तें तित्थेसरेण को सक्कइ भुवणे वि ॥ २ ॥
(जेतु त्यक्तु सकला धरा लातु तप पालयितुम् ।
विना शान्तिना तीर्थेश्वरेण क शक्नोति भुवनेऽपि ॥)

संपूर्ण पृथ्वी जिंकणे व (जिंकून) तिचा त्याग करणे, व्रत (तप) घेणे व (घेऊन) त्याचे पालन करणे, हे जगात शांति तीर्थंकराशिवाय इतर कुणाला शक्य आहे?

सामान्य उपसंहार

व्यत्ययश्च ॥ ४४७ ॥

प्राकृतादिभाषालक्षणानां व्यत्ययश्च भवति ।

आणि प्राकृत इत्यादि भाषांच्या लक्षणांचा व्यत्यय होतो

यथा मागध्यां तिष्ठश्चिष्ठ (४ २९८) इत्युक्तं तथा प्राकृतपैशाचीशौरसेनीष्वपि भवति । चिष्ठदि ।

मागधीत ' तिष्ठ ' चा ' चिष्ठ ' होतो असें जसें सांगितलें आहे, तद्वत् (*माहाराष्ट्री*) प्राकृत, पैशाची व शौरसेनी यामध्येहि होतो (उदा) चिष्ठदि।

अपभ्रंशे रेफस्याधो वा लुगुक्तो मागध्यामपि भवति ।

अपभ्रंशात (संयोगात) पुढे असणारा र तसाच रहातो वा त्याचा लोप होतो, (हा नियम) मागधीतहि लागतो उदा —

शदमाणुशमंशभालके कुम्भशहश्र वशाहे शचिदे, इत्याद्यन्यदपि द्रष्टव्यम्.

(शतमानुषमांसभारः कुम्भसहस्रवसाभि संचितः ।)

—असेंच इतर उदाहरण पहावीत

न केवलं भाषालक्षणानां त्याद्यादेशानामपि व्यत्ययो भवति ।

केवळ भाषालक्षणांचाच व्यत्यय होतो असें नव्हे तर धातूंना लागणाऱ्या प्रत्ययांच्या आदेशाचाहि व्यत्यय होतो

ये वर्तमानकाले प्रसिद्धास्ते भूतेऽपि भवन्ति ।

जे वर्तमानकाळचे (म्हणून प्रत्यय) प्रसिद्ध आहेत ते भूतकाळातहि लागतात उदा —

अह पेच्छइ रहुतणओ । अथ प्रेक्षांचक्रे इत्यर्थ ।

(अथ प्रेक्षांचक्रे रघुतनय ।) नंतर रघुतनयानें पाहिलें

[येथें, पेच्छइ हे प्रेक्षांचक्रे या अर्थी आहे]

आभासइ रयणीअरे । आबभाषे रजनीचरान् इत्यर्थ ।

(राक्षसांना म्हणाला)

[येथ, आभासइ हें आबभाषे या अर्थी आहे]

भूते प्रसिद्धा वर्तमानेपि ।

हेमचंद्रकृत अपभ्रंश व्याकरण

टीपा

३२९ संस्कृतमधील शब्द अपभ्रंशात येतात त्यावेळीं त्या शब्दांमधील स्वरांच्या स्थानीं अपभ्रंशात प्राय इतर स्वर येतात—सूत्रात 'प्राय' म्हणण्याचें कारण असें —अपभ्रंशात ज्या शब्दांचीं रूपें विशेष म्हणून सांगितलीं आहेत त्या शब्दांचीं रूपेंसुद्धा कधींकधीं (माहाराष्ट्री) प्राकृत व शौरसेनी यातील रूपाप्रमाणें होतात.

३३० सूत्रातील 'सि' हें अक्षर प्रथमा एकवचन निदर्शक आहे सोईसाठीं विभक्ति-वचनाच्या पारिभाषिक संज्ञा पुढें दिल्या आहेत —

विभक्ति	ए व	ब व (अ व)
प्र	सि	जस् (अस्)
द्वि.	अम्	शस् (अस्)
तृ	टा (आ)	भिस्
(च)	ङे (ए)	भ्यस्
पं	ङसि (अस्)	भ्यस्
ष	ङस् (अस्)	आम्
स	ङि (इ)	सुप् (सु)

३३० १ ढोल्ल (दे)—विट, नायक धण (स-धन्या)—प्रियाया धण आदेश, असें टीकाकार म्हणतो 'णाइ' (इव) साठीं सूत्र ४४४ पहा

३३० २ दडवड (दे)—शीघ्रम् [तु म-दडवादडवी (क्रिस्तपुराण १ २१ ११)] 'रत्तडी' साठीं सूत्र ४३१ पहा 'करु' साठीं सूत्र ३८७ पहा 'तुहुं' साठीं सू. ३६८ पहा 'मइँ' साठीं सूत्र ३७७ पहा

३३० ३ बिट्टी-मराठी व हिंदीतील बेटा, बेटी
'जिवँ (यथा) साठीं सूत्र ४०१ पहा

३३० ४ एइ (एते)—सू. ३६३ एह (एषा)—सू. ३६२ एत्थु (अत्र)—सू. ४०५

३३१ सूत्रातील उत् म्हणजे उ पहा —तपरस्तत्कालस्य। (सिद्धांतकौमुदी ११७०) याचप्रमाणें ओत् (सू. ३३२) म्हणजे ओ, इत् (सू. ३३४) म्हणजे इ, एत् (सू. ३३५) म्हणजे ए, उत् (सू. ३४०) म्हणजे उ असें जाणावयाचें

३३१ १ हाइवि जाइवि—सू. ४३९ पहा

३३२ सूत्रातील पुंसि म्हणजे पुल्लिंगे

३३२ १ * निच्चाह, छोकराहं–सू. ३३१ पहा

३३१ २ घोअतिहे–सू. ३५० पहा. एम्वइ–सू. ४२० पहा, पिअ (प्रिय) हें षष्ठी ए. व. चें रूप आहे सू. ३४५ पहा

३३३ १ दिअहडा–सू. ४२९–४३० पहा

रूप हे माहाराष्ट्री प्राकृतमध्यें षष्ठी अ. व. चें रूप आहे येथें त्याचा उपयोग द्वि. अ. व. प्रमाणें केला आहे (हेम ३ १३४ पहा) दइयें–सू. १८२ पहा

३३४ १ तलाइं—लिंगभेदासाठीं सू. ४४५ पहा

३३५ प्राकृतात हि, हिं, हिँ हे तृतीया अ. व. चे प्रत्यय आहेत अपभ्रंशातील तृतीया अ. व. प्रत्ययांसाठीं सू. ३४७ पहा

३३६ १ पग्गइ—सू. २६४ पहा जिवँ—सू. ३९७ व ४०१ पहा

३३८ १ किज्जउं—सू. ३८५ पहा

३३९ १ टीकाकाराच्या मतें —अन्योऽपि य प्रकार-द्वये कर्तृकर्मो भवति स विषम-स्थाने वसति । प्रकार द्वय किम् । प्रियते वा शत्रून् जयति वेति भावार्थ । –सइ स्वयम्,—हणिवि–सू. ४३९ पहा

३४० १ येथें मुक्कु (मोक्ष) हा शब्द पुल्लिंगात वापरला आहे (सू. ४४५ पहा) —प्रायोऽधिकार प्राय म्हणजे कधी कधीं, बहुधा, इत्यादि.

३४० १ पिक्खेवि, धरवि या रूपांसाठीं सू. ४४० पहा दुहुँ–प्राकृत व अपभ्रंश यांत द्विवचन नसल्यानें द्विवचनाऐवजी अनेकवचनाचा उपयोग केला जातो

३४१ १ नीसावँन्नु (नि सामान्यम्)–सू. ३९७ पहा —मेल्लेप्पिणु–सू. ४४० पहा

३४१ २ आगलउ–म –आगळा

३४१ ३ वि–सू. ४२० पहा

३४२ सू. ३३३ प्रमाणें तृतीया एकवचनात 'ए' येतो सू. ३४२ नुसार या 'ए' वर अनुस्वार येतो वा त्यानेपुढें ण येतो

३४३ १ उच्छ्रय (उच्छ्रय) हें भाववाचक नाम प्रकृतप्रमाणें (हेम २.१५४) अपभ्रंश-प्रत्ययासाठीं सू. ४३७ पहा —ठेवँ, कवँ–सू. ४०१, ३९७ पहा

३४४ सूत्रांतील शुद्ध म्हणजे स्वर.

३४४ १ जिवँ सू. ४०१, ३९७ पहा

३४९.१ 'कर' च्या स्थानी 'किर' (= किल, खरोखर) असा पाठभेद प्र. शिशेल यांनी स्वीकारला आहे.

३५०.१ 'तुच्छराय' हे त्या स्त्रीच्या प्रियकराचें संबोधन आहे, असें टीकाकार मानतो.-अवरण्हें-सू. ४४१ पहा.-कर्रादि हें अव्यय आश्चर्य दर्शवितें -निमि (वर्तने)-सू. ४२१ पहा.

३५१.१ या श्लोकांत, त्रसेप्पु आणि येतु या वर्तमानकाळवाचक धातुसाधित विशेषणांच्या साहाय्यानें संकेतार्थ साधला आहे (हेम. ३.१८० पहा). मल्ल-म.-भला.

३५२.१ आपल्याकडे अशी एक समजूत प्रचलित आहे [illegible] पदावर बसून जर कावळा काव काव करीत असेल तर तें ओरडणे पाहुण्याचें आगमन सुचवितें. या श्लोकांत वर्णिलेली विरहिणी कावळ्याची काव काव ऐकते; पण प्रियकर येत असलेला मात्र तिला दिसत नाही. म्हणून ती (वहुधा) निराशेनें कावळ्यास हाकलून लावीत होती पण तितक्यांत तिला अचानक प्रियकर दिसतो. या घटनेचा परिणाम असा झाला —कावळ्याला हाकून लावण्याच्या क्रियेंत, विरहावस्थेंत कृश झालेल्या तिच्या हातांतून निम्म्या बांगड्या गळून जमिनीवर पडल्या. पण प्रियकराला पाहून झालेल्या आनंदानें तिचें शरीर-हातहि-फुगलें. त्यामुळें उरलेल्या बांगड्या (हाताला लहान होऊं लागल्यानें) कडकडून फुटल्या.

३५३ या सूत्रांत सांगितलेल्या ह प्रत्ययापूर्वी नपुं. नामाचा अन्त्य न्हस्व स्वर विकल्पानें दीर्घ होतो (सू. ३३० पहा).

सूत्र ३३१ ते ३५४ पर्यंत अपभ्रंशातील नामाचा रूपविचार झाला आहे. सोईसाठी हा सर्व रूपविचार येथें एकत्र दिला आहे.

अकारान्त पुल्लिंगी शब्द 'देव'

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र.	देव, देवा, देवु, देवो	देव, देवा
द्वि.	देव, देवा, देवु	देव, देवा
तृ.	देवे, देवें, देवेण (देविण) (देवि)	देवहिं, देवेहिं
पं.	देवहे, देवहु	देवहुं
ष.	देव, देवसु, देवस्सु, देवहो, देवह	देव, देवहं
स.	देवे, देवि	देवहिं
सं.	देव, देवा, देवु, देवो	देव, देवा, देवहो.

इकारान्त पुल्लिंगी शब्द ' गिरि '

प्र.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी
द्वि.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी
तृ.	गिरिएं, गिरिण, गिरिं	गिरिहिं
पं.	गिरिहे	गिरिहुं
ष.	गिरि, गिरिहे	गिरि, गिरिहं, गिरिहुं
स.	गिरिहि	गिरिहुं
सं.	गिरि, गिरी	गिरि, गिरी, गिरिहो.

उकारान्त पुल्लिंगी शब्दांचीं रूपें ' गिरि ' प्रमाणें होतात.

अकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द ' कमल '

प्र. द्वि.	कमल, कमला	कमल, कमला, कमलइं, कमलाइं.

बाकीचीं रूपें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें होतात.

इकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द ' वारि '

प्र. द्वि.	वारि, वारी	वारि, वारी, वारिइं, वारीइं.

उरलेलीं रूपें उकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें.

उकारान्त नपुंसकलिंगी शब्द ' महु '

प्र. द्वि.	महु, महू	महु, महू, महुइं, महूइं

बाकीचीं रूपें उकारान्त पुल्लिंगी नामाप्रमाणें.

ककारान्त नपुंसकलिंगी शब्द ' तुच्छअ '

प्र. द्वि.	तुच्छउं

उरलेलीं रूपें ' कमल ' प्रमाणें.

आकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द ' मुद्धा '

प्र.	मुद्ध, मुद्धा	मुद्धाउ, मुद्धाओ
द्वि.	मुद्ध, मुद्धा	मुद्धाउ, मुद्धाओ
तृ.	मुद्धए (मुद्धइ)	मुद्धहिं

प. मुद्दहे (मुद्दहि)	मुद्दहु
प. मुद्दहे (मुद्दहि)	मुद्दहु
स. मुद्दहि	मुद्दहिं
सं. मुद्द, मुद्दा	मुद्द मुद्दा, मुद्दहो, मुद्दाहो

इकारान्त, ईकारान्त, उकारान्त आणि ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्द 'मुद्दा' प्रमाणेंच चालतात

येथेंच, षड्भाषाचन्द्रिका यामध्यें सांगितलेल्या नामाचा रूपविचार तुलनेसाठीं मुद्दाम पुढें दिला आहे :—

अकारान्त पुल्लिंगी 'राम' शब्द

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र	राम, रामा, रामु, रामो	राम, रामा
द्वि	राम, रामा, रामु, रामो	राम, रामा, रामि, रामे
तृ	रामें, रामें, रामेण	रामे, रामहिं, रामाहिं, रामेहिं
प	रामहे, रामाहे, रामहु, रामाहु	रामहु रामाहु
ष	राम, रामा, रामसु, रामासु रामस्सु, रामहो, रामाहो	राम, रामा, रामह, रामाह
स	रामि, रामे	रामहिं, रामाहिं, रामसु, रामासु
सं	राम, रामा, रामु रामो	रामहो, रामाहो

अकारान्त नपु 'कुड' शब्द

प्र	कुडु	कुडाइ, कुड, कुडे
द्वि	कुडु	कुडाइ, कुड, कुडे
४.	कुडु	कुंडहो, कुडाहो.

इतर रूपें अकारान्त पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें

इकारान्त पुल्लिंगी 'कइ' शब्द

प्र.	कइ, कई	कइ कई, कइहो, कईहो
द्वि	कइ, कई	कइ. कई
तृ	कइण, कईण, कइएं, कईएं, कइ, कई	कइहिं, कईहिं
प	कइहे, कईहे	कइहु, कईहु
ष	कइ, कई	कइ, कई, कइह. कईह, कइहु, कईहु
स.	कइहि, कईहि, कइहु, कईहु	कइहिं, कईहिं
सं.	कइ, कई	कइहो, कईहो

उकारान्त पुल्लिंगी ' कारु ' शब्द

प्र	कारु, कारू	कारु, कारू कारुहो, कारूहो
द्वि	कारु, कारू	कारु, कारू
तृ	कारुण, कारूण, कारुएं, कारूएं, कारु, कारू	कारुहिं, कारूहिं
पं	कारुहे, कारूहे	कारुहु कारूहु
ष	कारु, कारू	कारु, कारू, कारुह, कारूह, कारुहु, कारूहु
स	कारुह, कारुहि, कारुहुं, कारूहु	कारुहिं, कारूहिं
सं	कारु, कारू	कारुहो, कारूहो

इकारान्त नपु ' वारि ' शब्द

प्र. द्वि	वारि	वारिइं

इतर रूपें इकारान्त पुल्लिंगी शब्दाप्रमाणें

आकारान्त स्त्रीलिंगी ' जाआ ' शब्द

प्र	जाआ, जाअ, जाइ, जाइ	जाआउ, जाअउ, जाआओ, जाअओ, जाइउ, जाइउ, जाईओ, जाइओ
द्वि	,,	,,
तृ	जाआए, जाअए जाआ, जाअ, जाईए, जाइए, जाइ, जइ, जाईए, जाइए	जाआहिं, जाअहिं, जाईहिं, जाइहिं
पं	जाआहे, जाअहे, जाईहे, जाइहे	जाईहु जाइहु, जाआहु, जाअहु
ष	जाआहे, जाअहे, जाइहे, जाइहे	जाआ, जाअ, जाई, जाइ
स	जाआहि, जाअहि, जाईहि, जाइहि	जाआहिं, जाअहिं, जाईहिं, जाइहिं
सं	जाआ, जाअ, जाई जाइ	जाआ, जाअ, जाई, जाइ जाआउ, जाअउ, जाआहो, जाअहो, जाईउ, जाइउ, जाईहो, जाइहो

इकारान्त व ऊकारान्त स्त्रीलिंगी शब्दांचीं रूपें वरील ' जाई 'च्या रूपाप्रमाणें होतात

३५५-३६७ या सूत्रांत अस्मद् (मी आम्ही) व युष्मद् (तू तुम्ही) ही दोन सर्वनामें सोडून, इतर सर्वनामांची कीं विशिष्ट रूपें अपभ्रंशांत होतात, तीं सांगितलेलीं आहेत या वेगळ्यांखेरीज त्यांचीं इतर रूपें आपापल्या अन्त्यस्वरानुसार त्या त्या स्वरान्त नामाप्रमाणें होतात

येथच षड्भाषाचंद्रिका यांतलें सांगितलेल्या कांही सर्वनामांचा रूपविचार तुलनेसाठीं मुद्दाम पुढें दिला आहे —

सव्व सर्वनाम पुल्लिंगी

प्र	सव्व, सव्वा, सव्वु, सव्वो	सव्व, सव्वा, सव्वे
द्वि	" " "	सव्व, सव्वा, सव्वि, सव्वे
तृ	सव्व, सव्वें, सव्वेण	सव्वे, सव्वहिं, सव्वाहिं, सव्वेहिं
प	सव्वहु, सव्वाहु	सव्वहु, सव्वाहु
ष	सव्व, सव्वा, सव्वसु सव्वासु, सव्वस्सु, सव्वहो, सव्वाहो	सव्व, सव्वा, सव्वहं, सव्वाहं, सव्वेहिं
स	सव्वहिं सव्वाहिं	सव्वहिं, सव्वाहिं, सव्वसु, सव्वासु

स्त्रीलिंगी 'सव्वा' अथवा 'साहा' 'जाआ' प्रमाणें चालतें

नपुं 'सव्व' हें 'कुड' प्रमाणें चालतें

यद् व तद् याची पुल्लिंगातील 'ज' व 'त' हीं अंगें प्र ए व आणि द्वि ए. व सोडून इतरत्र पुल्लिंगी 'सव्व' प्रमाणें चालतात

त्यांचीं प्र ए व आणि द्वि ए व रूपें पुढीलप्रमाणें —

	यद्	तद्
प्र व द्वि ए. व	ध्रु	त्रं

यद् व तद् याचीं 'जा' व 'ता' हीं स्त्रीलिंगी अंगें प ए व सोडून इतरत्र 'जाआ' प्रमाणें चालतात पचमी एकवचनात त्यांचीं अनुक्रमें 'जहे' व 'तहे' अशीं रूपें होतात

यद् नपु

प्र द्वि	ध्रु ज	जाइं, जइं

तद् नपु

प्र द्वि	त्रु तं	ताइं, तइं

उरलेलीं रूपें पुल्लिंगी 'ज' आणि 'त' प्रमाणें होतात

एतद् चें पुल्लिंगात 'एद' असें अंग होतें पुढें दिलेलीं रूपें सोडून इतरत्र 'एद' चीं रूपें पुल्लिंगी 'सव्व' प्रमाणें होतात :—

प्र	एद, एहो, एहु	एइ
द्वि	" " "	एइ

एतद्चें स्त्रीलिंगात 'एदा' अंग होतें पुढील रूपें सोडून इतरत्र 'एदा' चीं रूपें 'जाआ' प्रमाणें होतात

प्र द्वि	एह, एहो, एहु	एइ

एतद् नपुं

प्र } द्वि }	एह, एहो, एहु	एइं, एइं, एदइं, एदाइं

उरलेली रूपें पुल्लिंगी 'एद' प्रमाणें

अदस् चें 'अमु' असें पुल्लिंगी अंग होतें पुढील रूपें सोडून 'अमु' हें अंग 'साहु' प्रमाणें चालवें —

प्र व द्वि. अ व ओइ.

अदस् नपु

प्र { द्वि {	अमु	ओइ, अमुइ, अमूइ

उरलेली रूपें पुल्लिंगी 'अमु' प्रमाणें

३५५ होंतउ हें हो (ऽभू) धातूचें स्वार्थे 'क' युक्त व का. धा वि चें रूप आहे होंतउ ची भवन् अशी संस्कृत छायाहि दिली गेली आहे — जहां, तहां, कहां याची संस्कृत छाया यत, ततः, कुत अशीहि दिलेली आढळते (पिशेल, पृ १८९ पहा)

३५६ १ एहुं–सूत्र ४१९ पहा

३५७ २ या श्लोकात एका विरहिणीच्या स्थितीचें वर्णन आहे या श्लोकाचा भावार्थ असा — श्रावण-भाद्रपदातील पावसाच्या धारांप्रमाणें तिच्या डोळ्यातून अश्रु-धारा ओघळत होत्या, वसंत ऋतूतल्याप्रमाणें तिचा बिछाना पल्लवांचा होता, शरद्‌ऋतूतील मेघाप्रमाणें (अथवा काश-कुसुमाप्रमाणें) गाल पांढरे पडले होते, ग्रीष्मातल्याप्रमाणें अंग तप्त होतें, शिशिर ऋतूतील कमलाप्रमाणें तिचें मुखकमल कोमेजलें होतें

— 'माहउ' या शब्दाची माधव व माघ अशी दोनहि प्रकारें संस्कृत छाया होऊं शकेल (माधव–वसंत ऋतु, वैशाख [illegible] पृ ३७८)

३५७ ३ पडं–सू ३७० पहा – झाइ–सू. ३६७ पहा

३५८ १ महारउ–सू ४३४ पहा

३६२ १ वड्ड–सू ४२२ पहा. पच्छइ–सू ४२० पहा

३६५ १ येथें 'आइं सवैं' हा एक शब्द मानून त्याची 'जाति-स्मराणि' अशी छाया अधिक बरी वाटते मळलिआहिं–सू. ३८२ पहा.

३६५ ३ तुलनेसाठी परमात्मप्रकाश २ १४७ पहा

३६६ १ काहीं शब्द भिन्न असलेल्या पुढील दोहा पहा :—

सयलु वि को वि तडप्फडइ सिद्धत्तणहु तणेण ।
सिद्धत्तणु परि पावियइ चित्तह णिम्मलएण ॥ पाहुडदोहा ८८

तडप्फडइ—म —तडफडणें —तणेण-सू. ४२२ पहा वड्डप्पणु-सू. ४३७ पहा.

३६७ कवण—गु. म —कवण चालू मराठींत कोण

३६७ १ अणुदाहिं, दहहिं, नवहिं—सू. ३८२ पहा. नवहिं (नमन्ति)—सूत्र ३९७ पहा

३६७ ४ हा श्लोक म्हणजे एका विरही प्रियकराचे मेघाला उद्देशून बोल आहेत —गज्जहि-सू. ३८३ पहा

३६८ १ रुणझुण—म रुणझुणणें —रण्णडइ-अरण्य शब्दातील आद्य 'अ' चा लोप होऊन (हेम १ ६६ पहा) 'रण्ण' होतो 'रण्ण' ला स्वार्थे ड आणि अ हे प्रत्यय (सू ४२९ ४३० पहा) लागून रण्णडअ. त्याचें सप्तमी ए. व चें रूप 'रण्णडइ' (सू. ३३४)

३७० १ अन्य स्त्रीवर आसक्त झालेल्या नायकाच्या उद्देशून नायिकेचे उद्‌गार म्हणजे हा श्लोक

३७० ४ वेग्गला-म -वेगळा —कृदत—कृतान्त (सूत्र ३९६ पहा) हि ए. व. तद् चें उदाहरण :—

तई मेउ अक्खउ व्रणु । कुमारपालचरित ८ ३२

३७१ १ सेवडुउ-सू. ४०७ पहा.

३७६ १ एक योद्धा रणांगणावर जाताना आपल्या प्रियेला उद्देशून हे बोल बोलत आहे -पम्व-सू. ४१८ पहा.

३७६ २ एक विरहिणी प्रवासाला गेलेल्या आपल्या प्रियकराबद्दल हे शब्द बोलत आहे

—अवस-सू. ४२७ पहा

३७९ १ आलु-मिथ्या, अलीक, अनर्थक म -आळ.-हेल्लि-सू. ४२२ पहा

३७९ २ या श्लोकांतील 'तो' ची संस्कृत छाया सू. ४१७ नुसार तदा वा ततः अशी होईल डॉ वैद्य संपादित पुस्तकात ती 'ततू' अशी आढळते. —पारक्कउ-पारक्क-परकीय (हेम २ १४८) नतर सू. ४२९ नुसार स्वार्थे प्रत्यय.

३६८-३८१ या सूत्रात अस्मद् व युष्मद् या दोन सर्वनामांचा अपभ्रंशांतील रूप-विचार आला आहे ही रूपें एकत्र पुढें दिली आहेत —

युष्मद्

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र.	तुहुं	तुम्हे, तुम्हइं
द्वि.	पइं, तइं	तुम्हे, तुम्हइं
तृ.	पइं, तइं	तुम्हेहिं
पं.	तउ, तुज्झ, तुध्र	तुम्हहं
ष.	तउ, तुज्झ, तुध्र	तुम्हहं
स.	पइं, तइं	तुम्हासु

अस्मद्

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र.	हउं	अम्हे, अम्हइं
द्वि.	मइं	अम्हे, अम्हइं
तृ.	मइं	अम्हेहिं
पं.	महु, मज्झु	अम्हहं
ष.	महु, मज्झु	अम्हहं
स.	मइं	अम्हासु.

षड्भाषाचंद्रिका या ग्रंथात दिलेलीं अस्मद् व युष्मद् चीं रूपें तुलनेसाठीं मुद्दाम पुढें दिलीं आहेत :—

युष्मद्

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र.	तुहु	तुम्हे, तुम्हइं
द्वि.	पइं, तइं	,, ,,
तृ.	,, ,,	तुम्हेहिं
पं.	तुज्झ, तुध्र, तउ, तुह, तओ	तुम्हहं
ष.	,, ,, ,, ,, ,,	,,
स.	पइं, तइं	तुम्हासु.

अस्मद्

विभक्ति	ए. व.	अ. व.
प्र.	हउ	अम्हइं, अम्हेइं
द्वि.	मइं	,, ,,

तृ	मई	अम्हेहिं
प	मटु, मज्झु	अम्हहं
ष	,, ,,	
स	मइ	अम्हासु.

३८१-३८८ या सूत्रात अपभ्रंशातील धातु-रूप-विचार आलेला आहे अपभ्रंशातील धातु-रूप-विचार हा बराचसा महाराष्ट्री प्राकृतातील धातु-रूप-विचाराप्रमाणेच आहे फक्त, वर्तमानकाळ, आज्ञार्थ द्वि पु ए व , आणि भविष्यकाळ यात मात्र जो थोडासा फरक आहे, तो या सूत्रात सांगितला गेला आहे

३८१ संस्कृतात परस्मैपदाचे

मि	वस्	मस्	
सि	थस्	थ	
ति	तस्	अन्ति	असे प्रत्यय आहेत

त्यातील ति या प्रत्ययाला धरून त्यादि ही संज्ञा

३८३ १ बप्पीह-चातक —या श्लोकात 'पिउ' हा शब्द श्लिष्ट आहे स्त्रीचे बाबतीत 'प्रिय ', व चातकाचे बाबतीत 'पिबामि' याशाठी तो योजिलेला आहे—चातक हा फक्त मेघातून पडणारे पाणी पितो, भूमीवरील पीत नाहीं, अशी कविसंकेत आहे —किसिउ-कियत्-(हेम २ १५७ पहा)

३८३ २ लहहि—लभसे संस्कृतमध्ये लभ् हा धातु आत्मनेपदी आहे सप्तमी म्हणजे विध्यर्थ

३८४ १ छुडु—यदि (सू. ४२२ पहा)

३८५ १ विणु—सू ४२६ पहा

३८२-३८६ यात वर्तमानकाळी अपभ्रंशात लागणारे जे अधिक प्रत्यय सांगितले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे —

पुरुष	ए व	अ व
प्र पु	उं	हुं
द्वि पु	हि	हु
तृ पु	—	हिं

३८७ अपभ्रंशात आज्ञार्थ द्वि पु एकवचनात लागणारे प्रत्यय या सूत्रात सांगितलेले आहेत ते असे —इ उ, ए. —संस्कृतमध्ये हि आणि स्व हे आज्ञार्थ द्वि पु ए व चे प्रत्यय आहेत —पचमी म्हणजे आज्ञार्थ

३८७ २ जाम (यावत्) —सू. ४०६ पहा

३८७-३ एम्वहिँची संस्कृत छाया एवमेव अशी डॉ. वैद्य संपादित पुस्तकात आढळते पण सू. ४२० नुसार एम्वहिँची संस्कृत छाया इदानीम् अशी होईल —एव्हुडा —म —बापडा, बापुडा

३८८ संस्कृतात 'स्य' हे भविष्यकाळाचे चिह्न आहे

३८८ १ शढप्पड —म —झडपड

३८९ क्रिये हे कृ धातूचें कर्मणि वर्तमानकाल प्र पु ए व चें रूप आहे

३८९ १ थोड्याफार शब्द फरकानें आढळणारा पुढील श्लोक पहा —
सता विसय जु परिहरइ बलि किज्जउँ हउँ तासु ।
सो दइवण जि मुंडियउ सीसु खडिल्लउ जासु ॥ परमात्मप्रकाश २ १३९

३९१ १ श्रीकृष्णाच्या उपस्थितीनें दुर्योधन गोंधळून गेला होता इतका की दोघांची भाषणें झाल्यानंतर तो भानावर आला

३९५ १ उव्विम–उद्धाता, उद्घृत्त (हेम २ १५४ पहा)
—छोल (तक्ष्) —म —छोलणें

३९५ २ चूडुल्लउ —सू. ४२९ पहा —झलक्क —म —झळकणें

३९५ ३ सबोधन–रिपु–समय —सर्व–भक्षक म्हणजे अग्नि (वडवानल), त्याचा शत्रु म्हणजे पाणी (समुद्र), त्यातून निर्माण झालेला म्हणजे चंद्र.

३९५ ४ खुडुक्क —म –खटकणें, खुडुक (होऊन बसणें) -घुडुक्क —म –गडगडणें –पवासुअ (प्रवासिक प्रवासिन्) —हेम १ ४४ पहा

३९५ ६ बप्पीकी–बापाची पहा बापिकें (ज्ञानेश्वरी १२ ३७)–चप —म – चापणें, चोपणें

३९५ ७ तेच्चिउ —हेम २-१५७ पहा –तेवडु —सू. ४०७ पहा –धुडुअइ च्या ऐवजी धुडुआइ असाहि एक पाठ आढळतो

३९६ शौरसेनीतहि अनादि असंयुक्त त चा द होतो (हेम ४ २६०)

३९७ ग –ग्राम–गाव, नाम–नाव, इ –लाक्षणिक —म्हणजे (वर) सांगितलेल्या लक्षणानी सिद्ध झालेले तद्भव शब्द –जिवँ, तिवँ, जेवँ, तेवँ —सू. ४०१ पहा

३९९ व्यासेण वि भारह खंभि बद्धं । (व्यासेना प भारत स्तम्भे बद्धम् ।) असा एक पाठभेद आहे –व्यासानें सुद्धा भारत स्तंभात ग्रथित केलें

४०१ ङित् (ङ् + इत्) म्हणजे ज्यातील ङ् हा इत् आहे आणि इत् म्हणजे जो येतो व आपलें कार्य करून निघून जातो तो (एति गच्छति इति इत्, स्वकार्यं कृत्वा विनश्यति, इत्यर्थः ।) [प्रत्ययांत आद्य असणारे चु (म्हणजे च्, छ्, ज्,

द्, श्) आणि दु (म्हणजे टु, द्, ड्, दे, ण्) हे इत् असतात.—प्रत्ययाद्यौ चुटू इतो स्तः। सि. कौ. १·३·७]. हे ङित् प्रत्यय शब्दाना लागताना, शब्दातील अन्त्य स्वरासह पुढील सर्व वर्ण लोप पावतात (ङिति परे भस्य टेर्लोपः स्यात्। सि. कौ. ६·४·१४३, तसेंच ङित्त्वसामर्थ्यादभस्यापि टेर्लोपः। सि. कौ. २·४ ८५). टि म्हणजे एकाद्या शब्दातील स्वरामध्यें जो अन्त्य स्वर असतो, तो धरून पुढील सर्व वर्णांचा समूह (अचोऽन्त्यादि टि। अचामध्ये योऽन्त्यः स आदिर्यस्य तट्टिसंज्ञं स्यात्। सि. कौ. १·१·६४).

४०७· यावद्—जेवड; तावद्—तेवड.—म.—जवढा, तेवढा, गुजराती—जेवडुं, तेवडुं.

४०८· एवडु, केवडु :—म.—एवढा, केवढा

४०९·१ गजिउ :—म.—गाजलेला, गाजणें.

४१४·२ थोड्याफार शब्द–फरकानें आढळणारा पुढील श्लोक पहा .—

भल्लइ गिरामइ परमगइ अज्ज वि लउ ण लहंति।
भग्गी मणह ण भंतडी तिम दिवहडा गणंति॥ पाहुडदोहा १६९.

४१५·१ कहंतिहु :—सू. ४१६ पहा

४१६·१ झुंपडा :—म.—झाप, झोपडी

४१८·१ वैद्य–संपादित पुस्तकात 'कउ' व 'परोक्खहो˜' याची 'कथं' व 'परोक्षे' अशी संस्कृत छाया आढळते पण सूत्र ४१६ व ३३८ नुसार कुतः आणि परोक्षस्य अशी संस्कृत छाया होईल

४१८·३ 'काइं'ची कथ अशी संस्कृत छाया दिली गेली आहे. पण सू. ३६७ नुसार किम् अशी संस्कृत छाया होईल

४१८·४ 'तो'ची संस्कृत छाया सू. ४१७ नुसार 'ततः' अथवा 'तदा' अशी होईल.

४१८·५ थोड्याफार शब्द–फरकानें आढळणारी पुढील ओळ पहा .—
जिम लोणु विलिज्जइ पाणियहं। पाहुडदोहा १७६

४१९ खोडी :-म.–खोड, खोडी.

४२०·३ पचलिओ हा पाठ वैद्य–संपादित पुस्तकात स्वीकारला गेला आहे.—नवली .–सू. ४२२ पहा

४२२·३ विट्टाल :–म.–विटाळ

४२२·११ या श्लोकात शरीराचें रूपकात्मक वर्णन आहे. येथें पाच म्हणजे पाच इंद्रियें.—कुडुछी–सू. ४२९ पहा.

४२२·१४ दडवड :–जु म.–दडवादडवी (कृत्तिपुराण १·२३·२२).

४२३ ४ उठबईस :-म -ऊठबैस

४२५ तेहिं व रेसिं चीं उदाहरणें —

वहि कसु रेसिं तुहुँ अवर कम्मारम्भ करेसि । कुमारपालचरित ८ ७०, वसु तेहिं परिग्गहु। कुमारपालचरित ८ ७१

४२७ १ थोड्या-फार शब्द फरकानें आढळणारा पुढील श्लोक पहा :—

पचहँ णायकु वसि करहु जेण होंति वसि अण्ण।
मूल विणट्ठइ तरुवरहँ अवसइँ सुक्कहिं पण्ण॥ परमात्मप्रकाश २ १४०

४३३ धूलडिआ—धूलि + अड = धूल् + अड = धूलड
नतर, धूलड + आ = धूलडि + आ = धूलडिआ

४३४ ईय हा मत्वर्थी प्रत्यय आहे

४३६ धाइ ची मराठि अशी संस्कृत-छाया वैद्य-संपादित पुस्तकांत आहे

४३७ त्व आणि तल् (ता) हे संस्कृतमध्यें भाववाचक नामें सिद्ध करण्याचे प्रत्यय आहेत

४३८ तव्य—विध्यर्थी कर्मणि धातुसाधित विशेषण सिद्ध करण्याचा प्रत्यय

४३८ १ टीकाकाराच्या मतें, विद्यासिद्धीसाठीं कोणा एका सिद्ध पुरुषानें नायिकेला धन इत्यादि देऊन तिचा भर्ता मागितला, तेव्हा ती हे शब्द उच्चारीत आहे

४३९ क्त्वा—पूर्वकालवाचक धातुसाधित अव्ययें सिद्ध करण्याचा प्रत्यय

४३९ १ अम्हाहिं चें स्थानीं अम्हइ असाहि पाठभेद आढळतो

४३९ २,३ या श्लोकांत, मुञ्ज शब्दानें मुञ्ज नांवाचा माळव्याचा राजा, अथवा मुञ्ज नांवाचा चालुक्य राजाचा एक मंत्रि अभिप्रेत आहे, असें काहींचें म्हणणें आहे

४४० १ जैनधर्मात क्रोध, मान, माया व लोभ यांना कषाय म्हणतात

४४१ तुम्—हेत्वर्थक धातुसाधित अव्ययें (तुमन्त) सिद्ध करण्याचा प्रत्यय

४४३ तृन् (-तृ)-धातूंपासून कर्तृवाचक नामें सिद्ध करण्याचा प्रत्यय

४४८ १ गउडवह १५.

सूत्र-सूची